

DOROMB

Közköltészeti tanulmányok 3.

Szerkesztő
CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN

reciti
Budapest • 2014

Készült az OTKA 104758. sz. pályázat támogatásával
az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetében

Könyvünk a Creative Commons
Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 2.5 Magyarország Licenc
(<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/>)
feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható.
A köteteink honlapunkról letölthetők. Éljen jogaival!

ISSN 2063-8175

Kiadja a *reciti*, az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének
recenziós portálja • www.reciti.hu
Borítóterv, tördelés, korrektúra: Szilágyi N. Zsuzsa
Nyomda és kötetészet: Pannónia Print Kft.

Magyar *contrainte*-ek és francia megkötések

(Első közlemény)

A tanulmányomban elemzett műfajcsoportot az elmúlt fél évszázadban az OuLiPo (az *Ouvroirs de Littérature Potentielle*, vagyis A Lehetséges Irodalom Műhelyei) *contrainte*-eknek, ki- vagy megkötéseknek nevezi. E többnyire sok évszázados, olykor több mint kétezer esztendőes hagyománnyal büszkélkedő szövegproduktív területre egyaránt igényt tartottak a mindenkori poétikák és a retorikák is. Így például az *ekhós verset* többnyire poétikai kategóriaként tartották számon, ellenben a *korrelációs verssorokat* retorikai-szintaktikai alakzatként. A poétikák és a retorikák közötti területrabló háborúk története nagyban befolyásolta a *contrainte*-ek szemléletének, megítélésének a történetét is. De olykor születtek olyan értekezések, amelyek általános szövegproduktív elveknek tekintették a megkötéseket, és úgy látták, ezek a kutatás vagy a vizsgálat autonóm területét képezik (vagyis elhessentették mind a poétikák, mind a retorikák hívogató szirénhangjait). De évszázadokon keresztül mind a poétikák, mind a retorikák ezekkel a bizonyos *contrainte*-ekkel vagy megkötésekkel, bár érintőlegesen, mégis foglalkoztak.

Amikor a XIX. század közepén a *Deutsche Verslehrék* mintájára megjelentek a magyar verstanok, e megkötések sorsa megpecsételődött: a magyar verstanokban amolyan függelékes helyet kaptak csupán, valamint nagyon erős leminősítést. Ezek *artificialis* fogások avagy eljárások, és e szót szinte lehetetlen helyesen fordítani magyar nyelvre: a 'művészi'-ből könnyen lesz 'művészies', hogy a 'művészkedő' jelentést megkaphassa; és az *ars* szó másik alapjelentéséből (mesterség) könnyen előjöhethet a 'mesterséges' és a 'mesterkél't jelző. Első önálló magyar verstanunk szerzője, Greguss Ágost úgy érezte, hogy a *contrainte*-ekkel élő költészetet, amely még a közelmúlt költészetének is része volt, a költészettörténeti múlt hátborzongató tartományába kell száműznie, miközben nem vette észre, hogy az időközben a gyakorlatból kiesett *contrainte*-ek helyén nem valamely egészséges érzelem, realista és ideakövető képzelet, fenségesség jelenik meg, hanem csak másféle, újabb megkötések. Az a Greguss Ágost, akinek a verstana másfél évszázadra kihatóan a magyar verstanok alapvető mintázatát rajzolta fel, s aki nagy hatással elsőként csinált

a retorikák végén vagy a poétikák elején korábban helyet foglalt *metricából* verstant, ugyanazokkal az érvekkel gorombította volt le a mesterséges versek költőit, mint később Alszeghy Zsolt a XVII. századi ún. főrangú lírikusokat, vagy ahogyan még később a fiatal Szilágyi Ákos fogja üres formalizmussal elmarasztalni Weöres Sándort:

208. §. Külső szépséget is igen ritkán, de belsőt még ritkábban tüntetnek fel a többnyire hiú időtöltés szülte mesterségesnél mesterségesebb versek, melyek rendszeren oly időszakában valamely irodalomnak szoktak támadni, midőn a tiszta lelki forrás kiapadt s a vásottság megölte az ízlést. A hanyatlás ezen idejében nem az kell többé, a mi valóban szép, de az, a mi nehéz; a művészetinek helyét a mesterséges foglalja el, és pusztá virtuositás pótolja a genialitást, – míg végre az elfajulás a művészet minden ágaiban annyira terjed, hogy a műalakzatok egészen kivetkeznek költői tartalmukból s nem eszmét érzékítenek többé, hanem egyenesen csak érzéki ingerlés eszközeivé aljasodnak. Az egészséges érzelmet érzélgés, a valóság jelentékével és eszmei belsővel bíró képzelmet képzelgés, a fenséget dagály, a kellemet külső czifraság és cziczoma váltja fel, s a mű utoljára úgy kiüresedik, hogy a tartalom mivolta már nem is jó számításba s egyedül a technikai ügyesség lesz uralkodóvá.¹

De ez még csak egy rövid bevezetés, amit a körmondat iskolapéldája követ: benne felsorolva mindazok a megkötések, amelyek érezhetően jelentős szerepet játszottak költészettörténetünkben. Ugyan roppant elítélő értékeléssel, de Greguss Ágost 1854-ben katalógusát adja mindannak a nyelvi-poétikai jelenségnek, melyek a jelen tanulmány tárgyát alkotják.

Ilyenkor történik: hogy tudós értekezések is versben iratnak; hogy a rím nélküli mértékes sorok rímeltetnek (mintha szobrot festenének be) s a híres leoninusok előállanak; hogy viszhanggal ellátott versek gyártatnak (echo); hogy sorok készítettnek nagy fejtöréssel, melyeket vagy betűn-, vagy szavanként visszafelé is olvashatni, vagy melyekben valamennyi betű vagy beszédrész előfordul, vagy melyeknek kezdő-betűi (olykor a sorok végső, sőt középső betűi is) együttvéve nevet, mondatot képeznek (acrostichon), vagy melyeknek egyes jelentékenyebb betűiből rajzképletek állanak elő (kereszt, csillag, lobor, pohár, kőb stb.); hogy verseket állitnak össze más költőknek ismeretes soraiból, vagy valamennyi versmértékes idomokból; hogy a szavakat tagonkinti növesztéssel vagy fogyasztással következtetik egymásra (versus scalares); hogy csupa hosszú vagy rövid szavakat függesztenek össze; hogy verseket faragnak, melyeknek római számokat jelölő betűi bizonyos kívánt évszámot adnak (chronostichon); sőt hogy, minden

1 GREGUSS Ágost, *Magyar verstan*, Pest, Emich Gusztáv könyvnyomdája, 1854, 84–85.

betűnek számjelentést adván, oly verset kerekítnek, mely szintén évszámot jelöljön (versus cabbalisticus); stb. stb.²

Greguss Ágost a hazai költői gyakorlatban meghonosodott *contrainte*-ek közül – mint majd látni fogjuk, vélhetőleg Kisfaludy Károly és Kölcsey Ferenc miatt – egyedül a verses talányoknak kegyelmez meg, némi fenntartással: „Rokonok ezen mesterkelt versekkel, melyekben máris vajmi nehéz megőrizni a költői tartalmat, az ugynevezett versjátékok, melyek közül némi szépirodalmi értékkel legfeljebb a verses talányok (betű-, tag- és szórejtvények) bírhatnak, – ezek is csak akkor, ha valódi költő tollából erednek.”³

E tanulmányban, vagy inkább áttekintésben a francia szövegkutatások három korpuszából indulok ki, amelyek egyébként nagyban építenek egymásra, pontosabban a későbbi értekezések igen erősen támaszkodnak a korábbiakra. Az időben hozzánk legközelebb álló értekezés és egyben a *contrainte*-ek legtömörebb modern kifejtése Raymond Queneau-tól való, címe: *A Li Po*.⁴ Ez egy megalapozó, rövid és összefogott írás, amelyet később gyakorlati szövegelőállító munkák követtek az OuLiPóban, valamint a *contrainte*-ek katalógusai és résztanulmányok tömege. Ami a queneau-i megkötések elgondolásának és szemléletének a közvetlen hagyományát vagy előzményét illeti, a Transzcendens Szatrapa két előfutárt nevezett meg: Ferdinand de Gramont grófot (1812–1897), aki a megkötések költészet gyakorlásának Queneau szerint igen jelentős alakja volt, valamint Gabriel Peignot-t, aki a *contrainte*-ek filológiájában jeleskedett. A bibliográfus Étienne-Gabriel Peignot G. P. Philomneste álnéven 1808-ban adta ki Dijonban a számunkra legfontosabb művét, a *Filológiai mulatságokat*, amelynek nagyobb része a megkötések katalógusát adja.⁵ Igen fontos már maga a könyv címe is: a megkötések alkalmazó vagy *contrainte*-ekkel élő verses műveket Peignot szórakoztató, mulattató munkáknak érezte, a velük való foglalatosságot pedig *vidám filológiának*. Amikor a *contrainte*-ekre építő irodalmi gyakorlatot egy egyetemi szemiáriumi órán 1964-ben az OuLiPo egyik alapítója, Raymond Queneau röviden bemutatta, tudván, hogy a ki- vagy megkötések jól formalizálhatók, a munkálatok egyik jellemzőjeként a mulattatást nevezte meg:

2 Uo., 84–85.

3 Uo.

4 Raymond QUENEAU, *Bâtons, chiffres et lettres*, Paris, Gallimard, 1965. Magyarul: R. Q., *Lehetséges irodalom*, ford. SZIGETI Csaba, [Pécs], Szépliteratúrai Ajándék, 1998/2–3, 151–165.

5 [Gabriel PEIGNOT], *Amusemens philologiques ou Variétés en tous genres*, troisième édition, revue, corrigée et augmentée par G. P. PHILOMNESTE, A. B., Dijon, Victor Lagie librairie-éditeur, 1842.

Mi a célja munkálatainknak? Új, matematikai természetű „struktúrákat” kínálni fel az íróknak, pontosabban új, mesterséges vagy mechanikus eljárásokat találni fel, az irodalmi tevékenységet serkentendő: hogy úgy mondjam, ihlet-támasztékokat adni, vagy pontosabban a kreativitás segédeszközeit.

Mi nem az OU.LI.PO?

1) Nem mozgalom vagy irodalmi iskola. Az esztétikai értéken innen helyezkedünk el, ami nem jelenti, hogy lebecsülnénk azt.

2) De nem is tudományos szeminárium, vagy nem valami – idézőjelbe téve – „komoly” munkacsoport, jöllehet egyikünk tagja a Bölcsészettudományi, egy másikunk pedig a Természettudományi Karnak.

Végül 3) szó sincs kísérleti vagy aleatorikus irodalomról (mint például Max Bense stuttgarti csoportja esetében).

Most rátérek arra, hogy mi is az OU.LI.PO, pontosabban hogy én minek gondolom. Kutatásaink:

1) *Naivak*: a naiv szót perimatematikai értelemben használom, ahogyan a naiv halmazelméletben szokás. Amúgy túlzott kicsiszolás nélkül haladunk előre. Menet közben próbálunk megtanulni járni.

2) *Kisipari jellegűek*: de ez nem lényeges. Sajnáljuk, hogy nem rendelkezünk masinákkal: üléseinken folyamatos a *lamento*.

3) *Mulattatóak*: legalábbis számunkra.⁶

A contrainte-ek költői alkalmazásának és vizsgálatának ezt a pihentető és szórakoztató jellegét mind Queneau, mind Peignot előfutára – akire szinte folyamatosan a hivatkozásaik –, a dijoni Étienne Tabourot (1547–1590) is hangsúlyozta. Ő maga gyakorló költő is volt, ahogy a lexikonok fogalmazni szoktak, „vidám, bizarr és különös darabok”, vagyis megkötiéses művek szerzője. A mi szempontunkból az 1572-ben megjelent és csak *Bigarrures*-ként emlegetett értekezése a fontos, de jelzés értékű a mű egykorú népszerűsége is: 1660-ig 8 újrakiadása volt (legutóbb Francis Goyet adta ki hasonmás kiadásban).⁷ Maga a *bigarrures* szó idővel műfaji típusú, vagy inkább egy adott tónust jelölő megnevezéssé vált: jelentek meg filozófiai és zenei bigarrure-ök is. Jöllehet már tanulmányok születtek e szó jelentéséről – ahogyan Tabourot önmagát nevezte – az Akkordok Uránál, a pontos jelentését nem könnyű megadni. 2013-ban ideiglenesen és közéletítőlegesen módon a *tarkabarkaságok* szót javasoltam.

Mi jellemző Tabourot, Peignot és Queneau megkötiéseire általánosságban? Egyrészt az, hogy Európán belül e megkötiések *univerzálisak*. Például akrosztichonokat, centókat, ekhós verseket vagy anagrammákat héberül, görögül, vagy

6 QUENEAU, *Bâtons...*, i. m., 321–322.

7 A következő kiadást használtam: Étienne TABOUROT, *Les Bigarrures dv Seigneur des Accord*, A Poitiers, par Iean Bavhv, 1606.

latinul ugyanúgy létre lehet hozni, mint az egyes vulgáris nyelveken. A contrainteseknek vagy megkötéseknek éppen ez az egyetemes jellege hatalmaz föl arra, hogy áttekintést adjak a magyar nyelvben működtetett constraints-ek látható történetéről és kutatottságáról. De a megkötések a működésük során bizony *szingulárisak* is. Egyediek abban az értelemben, hogy mindig valamely adott nyelvben működtetjük őket, a megkötések mindig az adott nyelvből „hoznak ki” valamit, a nyelv mélyéről. Ez a megkötéses szövegek óriási többségének a fordíthatatlanságával jár a gyakorlatban: nem szójelentéseket kell fordítani, mert így a megkötés nem jön át, hanem azonos vagy analóg megkötéseket lehet és kell működtetni a fordítás során. Magyarán szólva: *traduction* helyett *transduction*ot kell alkalmazni, hogy a *beau présent* (a szép jelenlévő) oulipói megkötésével fejezzem ki magam. Fehér holló az olyan eset, amely pontosan és jól fordítható. Például a *belle absente* (gyönyörű hiányzó, ami a szép jelenlévő ellenpárja) megkötése valamely betű hiánya egy adott szövegben. Jacques Roubaud egyik kötetének címe *La belle Rose*, vagyis *A szép Róza* – természetesen a *La belle prose* helyett, ami kivételesen magyarul is tökéletesen működik: *A széppRóza*.

Másrészt az jellemzi a constraints-eket, hogy elvileg *semlegesek a műnemekre és a műfajokra* nézve. Ami annyit tesz, hogy számos megkötéssel élhet a közbeszéd is, prózai szövegbe éppúgy beléptethetők, mint versesbe, s legfőljebb annyit mondhatunk, hogy egy adott megkötés egy bizonyos időszakban egy vagy két költészeti műfajban feltűnően gyakori volt. Mert a constraints-ek önmagukban nem képeznek műfajt, mint ahogyan *önmagukban véve* nem is műfajkonstituensek.

Odaadó semlegességüket mi sem mutatja jobban, mint az, hogy *önmagukban véve* nincsen irodalomszociológiai státuszuk, vagyis közvetlenül nem kötődnek például magas kultúrához vagy tömegkultúrához, arisztokratikus vagy populáris regiszterhez, társadalmi berendezkedéshez, rezsimek típusához. Persze egy-egy megkötésről minden időszak kialakított magának valamilyen értékelést, de a pozitív vagy negatív értékminősítés időszakonként változhat – látni fogjuk majd, hogy olykor milyen drasztikusan. A constraints-ek *önmagukban véve értékszemlegesek*. Fenti Queneau-idézetünkben erre vonatkozik az a kijelentés, hogy „Az esztétikai értéken innen helyezkedünk el”, vagyis arra, hogy ugyanazon megkötés beléptetése vagy működtetése esztétikailag igen erős műalkotást ugyanúgy létrehozhat, mint rettenetesen gyengét. E tanulmány Olvasóját is arra kérem, az olvasás idejére függessze föl esztétikai ítélőerejének működtetését, és építse ki magában az ítélkezés-mentesség semlegességét!

Talán a constraints-ek⁸ mennyisége megszámlálhatatlan – de bizonyosan nem végtelen számú. Mivel e tanulmány műfaja „áttekintés”, egyelőre még

8 A constrainte igen közelálló jelenség ahhoz, amit az orosz formalisták *npuĕmnak*, a francia strukturalisták *procédének* neveztek, de nem azonos vele.

azt a kérdést is korainak látom fölvetni, hogy mely jelenségeket tekintsük *contrainte*-nek, melyeket ne. Előveszem Étienne Tabourot értekezésének 18 fejezetcímét, vagyis előveszek 17 általa vizsgált megkötést; majd ezt kiegészítem Gabriel Peignot értekezéséből néhány olyan szövegelőállító eljárással, amelyek érzésem szerint megkötéseként működnek, s amelyek a magyar költészettörténet szempontjából is fontosaknak tűnnek. Végül javaslatot teszek olyan megkötések definiálására, amelyek bár nem rokotalanok, a mi költészetünkben sokkal erőteljesebben voltak jelen, mint más népnyelvű költészetben. Az egyes megkötések diagnosztizálásakor a lehetőség szerint a következő eljárást követem: 1) adom Tabourot definícióját (az olykor felbukkanó alosztályokkal vagy alesetekkel egyetemben); 2) felsorolom az általa említett hivatkozásokat „a régiségre” (többnyire a görög és latin, majd az európai humanista hagyományra); 3) ismertetem közel-kortársi vagy kortársi hivatkozásait; 4) olykor, ha kell, utalok az OuLiPo vonatkozó mai írásgyakorlatára. Ezek után térek át a magyar anyagra: 5) az esetleges magyar definíció(k)ra; 6) a ma legkorábbiaknak tekinthető előfordulásokra, valamint a *contrainte* későbbi jelenlétére vagy hiányára a költészettörténeti idő múlása során; 7) az eddigi regisztráltság és kutatottság jellemzésére, s végül 8) a *contrainte* meglétére az ún. közköltészetben vagy ahhoz közeli anyagban. Mivel látni való, hogy a „közköltészet” fogalma éppen mostanság jelentős átalakuláson megy keresztül (ami visszamenőlegesen jelentősen befolyásolni fogja a XVII. századi közköltészeti anyag kiterjedését és határait is), ezt a magam és a jelen tanulmány számára pragmatikusan közelítem meg és kezelem. Közköltészet számomra az az anyag, amit Stoll Béla adott ki a Régi Magyar Költők Tára XVII. századi sorozatának 3. kötetében, közköltészetinek tekintem a Varga Imre által sajtó alá rendezett *A kuruc küzdelmek költészete* számos darabját, valamint a Régi Magyar Költők Tára XVIII. századi sorozatában eddig megjelent három kötetet. Munkámtól azt remélem, hogy talán némileg serkenti majd a régi magyar költészet történeti poétikai, történeti retorikai és történeti folklorisztikai megközelítéseit a maga új problémalátásával és közelítésmódjával.⁹ Mindez csupán – javaslat.

9 *Szerelmi és lakodalmi versek*, s. a. r. STOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1961 (Régi Magyar Költők Tára: XVII. század, 3; továbbiakban: RMKT XVII/3); *A kuruc küzdelmek költészete*, szerk. VARGA Imre, Bp., Akadémiai, 1977; *Közköltészet 1: Mulattatók*, s. a. r. KÜLLŐS Imola, mts. CSÖRSZ Rumen István, Bp., Balassi, 2000 (Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század, 4); *Közköltészet 2: Társasági és lakodalmi költészet*, s. a. r. CSÖRSZ Rumen István, KÜLLŐS Imola, Bp., Universitas, 2006 (Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század, 8; a továbbiakban: RMKT XVIII/8); *Közköltészet 3/A: Történelem és társadalom*, s. a. r. CSÖRSZ Rumen István, KÜLLŐS Imola, Bp., Universitas–EditioPrinceps, 2013 (Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század, 14).

1. §. *Des lettres vtilité & inuention d'icelles* (A betűkről, hasznosságukról és feltalálásukról, Tabourot, 10r)

E tulajdonképpen bevezető és legelső fejezet még egyetlen megkötést sem tárgyal, viszont a később vizsgálandó *contrainte*-ek értelmezéséhez általános szemléleti keretet ad, s ezt alapvetően, bár nem teljesen kizárólagosan, belerögzíti az írásbeliségbe. Áttekintő tanulmányom végén kívánok röviden kitérni arra az igen fontos kérdésre, hogy eddigelé látható magyar nyelvű megkötéses irodalmunk mennyire szkripturális, és milyen mértékben, mennyire működött a szóbeliségben, elszakadva tolltól, tintától, papirostól. Ennek a fejezetnek a XIX. század elején a Tabourot szellemiségét követő Peignot-nál már semmi nyoma. Tabourot betűfogalma tágabb volt, s egy olyan korábbi hagyományra ment vissza, amely ebben a kora újkori formájában a XVIII. században a franciáknál lezárult. Ugyanis Tabourot-nál a *lettre* nem csupán a héber, a görög, a latin, a francia betű: „Azért nem említem kifejezetten a Hieroglifikákat – írja –, mert egy másik helyre tartogatom őket; nem mint egyszerű betűket, hanem mint emblémákat és jeligéket”.¹⁰ Ez Étienne Tabourot könyvének egyik legfontosabb forrásával függ össze, a *Champ Fleury* címmel 1529-ben megjelent könyvvel,¹¹ amelyben a szerző, eredeti nevén Geoffroy Tory de Bourges a képes rébuszok kapcsán a hieroglifikákat is tárgyalta. A *Champ Fleury* ugyanolyan *devise-e* volt Tory de Bourges-nak, mint a *Seigneur des Accord* volt Tabourot-nak. Ráadásul az előszóban valami nagyon oulipósat, quenien-it, Peignot és Tabourot (no meg Marcel Proust) szája ízére valót írt műve megírásának körülményeiről: 1522-ben, alvás és pihenés után reggel az ágyában fantáziált, és mozgatta elméje kerekét, ezer apró fantáziát gondolva, melyek egyszerre voltak komolyak és vidámak¹² – mint az elkövetkezendő megkötések.

10 „Je n'ai point fait mention expressement des Hieroglyphiques, pource que ie les reserue en vn autre lieu à part; non comme simples lettres, mais comme emblemes & deuises”. TABOUROT, *i. m.*, 15v.

11 [Geoffroy Tory DE BOURGES], *CHAMP FLEURY: Au quel est contenu Lart & Science de la deue & vraye Proportion des Lettres Attiques, quon dit autrement Lettres Antiques, & vulgairement Lettres Romaines proportionnees selon le Corps & Visage humain*, Paris, 1529.

12 „Le matin du iour de la feste aux Roys, apres auoir prins mon sommeil & repos, & que mon estomac de sa legiere & iouyeuse viande auoit faict sa facile concoction, que lon comptoit M.D.XXII. me pris a fantasier en mon lict, & mouir la roue de ma memoire / pensant a mille petites fantasies, tant serieuses que ioyeuses, entre lesquelles me souuint de quelque lettre Antique que iauoys nagueres faicte pour la maison de mon seigneur le tresorier des guerres maistre Jehan groslier Connseiller & Secretaire du Roy nostre sire, amateur de bonnes lettres, & de tous personnages sauanns, desquelz aussi est tresame & extime tant de la que deca les mons”. *Uo.*, Ir.

2. §. *Des Rebus de Picardie* (A pikárd rébuszokról, Tabourot, 16r)

Sorrendben legelső megkötésünk a *rébusz*, amelynek a következő fejezetben Tabourot-nál különféle al- vagy egyéb fajtái kerülnek majd elő, itt azonban egy sajátos fajtája, a *pikárdiai* rébusz. Ennek ismertetése rögtön a nemzetközi kutatásban elhíresült definícióval kezdődik, „devises par seules peintures” (‘csak képekből álló devizák’).¹³ Az e tárgyban roppant fontos francia *devise* szónak, miután idővel roppant sok jelentést vett föl, szerintem itt a ‘címerábra’ jelentést kell adnunk: valamely olyan képet vagy ábrát, amelynek látható elemei verbalizálható jelentést tartalmaznak. A pikárdiai rébuszt tárgyalva valamely kép vagy ábra egyértelmű szóbeli lefordítására és kimondására szólít fel Tabourot:

Az elmúlt időkben, szerintem mintegy három vagy négy évszázad óta kitalálták a csak képekből álló címerábrát, amit Rébusznak neveztek, imígyen határozza meg: Különféle általánosan ismert dolgoknak a lefestései, melyek nem egyenként, sorjában kimondva bizonyos nyelvezetet adnak ki: avagy még rövidebben, Ezek az ábra és a szó egyenrangú megfelelései.¹⁴

A *pikárdiai rébuszt*, mivel a földrajzi jelzője lokalizálja, Tabourot nem ajándékozhatta meg antik eredettel, hiszen – mint írja – ezek a rébuszok 1572-ben még csak három-négyszáz éve léteztek. De a „legelső és legrégebb betűk”, az egyiptomi hieroglifák segítenek! Mivel a 11r lapon Tabourot kifejti, hogy némelyek szerint elsőként Mennon ötlött ki rébuszokat. Egyiptomban; mások a földrajzi hellyel ugyan egyetértenek, de szerzőjüknek Mercuriust tartják. Kitalálását Platón egy bizonyos Vhetasnak tulajdonítja, mások azt mondják, eredete Etiópiában lelhető föl. Feltalálásának elsőségéért versenyeznek még egymással a főníciaiak, a frígek, a szírek, az asszírok és a zsidók. Étienne Tabourot annak a híve, hogy mind a betűk, mind a rébuszok a hieroglifákból erednek, de azt mondja, hogy ennek kifejtését későbbre hagyja. A hieroglifák kultusza mögött kétségtelenül egyfelől a Háromszor Hármas Hermész iratainak felfedezése áll, pontosabban az a meggyőződés, hogy ezek az iratok Mózes könyveinél koráb-

13 Bár Étienne Tabourot nélkül, de a francia rébuszok tárgyalásánál előkerül e rövid meghatározás Voigt Vilmos további hazai rébusz-kutatásra felhívó tanulmányában: VOIGT Vilmos, *A rébusz*, 2000, 2013. január, 65.

14 „Sur tout les follastres inuentions du temps passé, i'e ntens que depuis enuiron trois ou quatre cens ans en cà, on auoit trouué vne façon de deuse par seules peintures qu'on souloit appeller des Rebus, laquelle se pourroit ainsi definir, Que ce sont peintures de diuerses choses ordinairement cognues, lesquelles proferees de suit sans article font vn certain langage: ou plus briefuent, Que ce sont equiuoques de la peinture à la parole”. TABOUROT, *i. m.*, 16.

bi időből származnak (amit csak 1614-ben fog visszavonhatatlanul megcáfolni Isaac Casaubon); másfelől a nevezetes „Horapollo”, amely 1422 óta közkézen forgott; először 1505-ben adták ki nyomtatásban, majd Johannes Frobenius 1518-as és Platonides 1517-es kiadása után a XVI. századi Európa szinte mindenütt olvasott, kultikus könyvévé vált.¹⁵

Ami a *pikárdiai rébusz* elnevezését illeti, ismereteim szerint Étienne Tabourot a legelső, aki Clément Marot-nak az 1570-es évek elejére már jócskán megkoptott tekintélyére hivatkozik. E hivatkozás őt követően végigkíséri a rébusz francia poétikájának irodalmát. Tabourot legelső példája ez a Marot-idézet (amely nem pikárd rébusz! – különben is a Marot-k, apa és fia, *quercyens*-ek voltak, Quahors-en-Quercy-ben születtek):

Ami a pikárdiai melléknevet illeti, melyet a rébuszoknak adtak, ennek oka az, hogy a pikárdok minden franciánál végtelenül jobban kedvelték & gyönyörködtek bennük, amit *coq à l’asne*-jában Marot tanúsít:

Car en Rebus de Picardie
Vne faulx, vne estrille, vn veau,
Cela faict, estrille fauveau. [16v]

Később is előkerül majd Marot-költemény, de a rébuszok más alfajában. Ugyanez a költemény (*Coq à l’asne à Lyon Jamet*) vezeti be 1833-ban a példák sorát a rébuszra C. Lebernél is.¹⁶

Ám egyáltalán nem volt ilyen jó véleménnyel Gabriel Peignot a rébuszokról 1808-ban megjelent könyvében! Rosszindulatának jelzése kiterjed Étienne Tabourot álnevének finom megváltoztatására is: nála a *Seigneur des Accords*-ból *Seigneur Désaccord* lesz, vagyis az Összehangzások Urából az Egyenetlenségek Ura válik. A rébuszokról szóló rövid rész címe a tartalomjegyékben: „*Rébus, genre détestable*”, rébusz, ez az utálatos fajta. Ellentétben Tabourot-val, Peignot már a tudományos gondolkodás és feldolgozás magasáról tekint le tárgyára, a filológia Himalájáról. Mit mond a rébusz szó eredetéről 1808-ban?

15 Az „egyiptomi varázslat” történetéről a reneszánsztól a felvilágosodásig összefoglalóan: Jean-Pierre MAHÉ, *La Renaissance et le mirage égyptien = From Poimandres to Jacob Böhme: Gnosis, Hermetism & the Christian Tradition*, ed. Roelof VAN DEN BROEK, Cis VAN HEERTUM, Amsterdam, In de pelikan, 2000, 369–384. A hieroglifák Champollion előtti olvasásának szemiotikai vitáiról és ezek következményeiről lásd a mára klasszikussá vált értekezést: Gérard GENETTE, *Mimologiques: Voyage en Cratylie*, Paris, Éditions du Seuil, 1976.

16 M. C. LEBER, *Coup-d’oeil sur les médailles de plomb, le personnage de fou, et les rébus, dans le Moyen Age: Pour servir D’introduction a l’essai sur les monnaies inconnues des évêques des fous par M. R.*, d’Amiens, Paris, J.-S. Merlin Librairie, 1833, 96.

Összességében látható [...], hogy a *rébuszok* faja milyen szájalomra méltó és mennyire rossz ízlésre vall. Elvileg azért nevezik *pikárdiai rébusznak*, mert hajdan a pikárdok kitűntek ezekben a haszontalanságokban [bagatelles]; a szó ennek köszönheti eredetét; íme, milyen alapon: a bazoches-i¹⁷ szerzetesek e vidéken évente karnevált rendeztek, olyan hirdetésekkel, melyeket így hívtak: *de REBUS quae geruntur* (dolgozról, amelyek megestek): [...] és a nép, aki latinul hallotta a *de rebust*, azt hitte, ez franciául *des rebus*, és ezután e haszontalanságoknak a *Rébus* nevet adta, így franciásítván el.¹⁸

Már Étienne Tabourot azzal magyarázta a rébusz földrajzi jelzőjét, hogy bár másutt is terem mustár, mégis Dijonhoz kötjük (hogy hazabeszéljen). Ahogyan a *vaudeville* (vaux-de-ville, veau-de vire) normandiai, úgy pikárd a *fatras* és a rébusz is: egy-egy vidék lakosainak észjárására és kedélyére jellemzőek, mint nálunk az állítólagos székely furfang. Gabriel Peignot rébuszellenességének vélelmezhető okára később még visszatérek.

A pikárd rébuszhoz közel áll több késő középkori, XVI. századi és még későbbi jelenség, olykor műfaj. C. Leber 1833-ban megjelent könyvében ilyen a *blason*,¹⁹ a *devise* (címerfelirat, jelmondat), az *embléma* (a maga hatalmas egykori elterjedtségével és mai óriási szakirodalmával),²⁰ az *epitáfium*,²¹ a *proverbium* vagy közmondás. És ezek még mindig nem a tulajdonképpeni értelemben vett műfajok! Mert a következő §-ban látni fogjuk, hogy – mint előzetesen már mondtunk – minden *contrainte*, így a rébuszé is képes megjelenni bármilyen műfajban, sőt az irodalom terepén kívül is.

A pikárd rébusz általános kérdésköréhez annyit még feltétlenül hozzá kell tennünk, hogy képi rögzítettsége ellenére nem feltétlenül szkripturális jelenség, amennyiben a Lotman-követő szemioták nyomán az 'írás' fogalmát nem ter-

17 Basoche helységnév, a bolondünnep, a hamis (?) pénz François Rabelais *Pantagruel*jének II. könyvéből adatolható. Erről Adrien BLANCHET, *Les écus du Palais et la monnaie de Basoche*, extrait de la Revue Numismatique, Paris, Feuardent Frères, 1927.

18 [Gabriel PEIGNOT], *Amusemens philologiques, ou Variétés en tous genres [...] par G. P. PHILOMNESTE*, B. A. V., Paris, 1808, 124.

19 Eredetileg a francia heraldikában a címerbe foglalt képek jelölője, de a XVI. század első felében költészeti műfajjá, népszerű költői verseny tárgyává vált, amiben nem kis része volt Clément Marot-nak is.

20 „[...] egy harmincmillió lelkes nemzetet egy rébusz képvisel: Franciaországnak, a *Galli*, a kakasok régi honának emblémája egy Kakas”. LEBER, *i. m.*, 103.

21 Hazai példa Voigt Vilmostól, aki a szöveget és az ábrát ki is olvassa (miként a rébuszokról szóló irodalom a kezdetektől teszi): „ez VĜVHA /a tetején D/R MRT NiRT M A /a tetején d/ R Holnap M + mind a hat szövegsor együttes magasságának megfelelő két ásó férfi rajza. A magánhangzókat rendre kihagyó és ismert rébusztipográfiát követő (pl. *i* = *kis* i betű; *A* [a tetején *d*] = *A-n dé* betű) szöveg megfejtése az ismert rigmus: *Vége Vig Andrásnak, mert neki sirt ásnak. Ma ásnak Andrásnak, Holnap ásnak másnak*. Ezt a szöveget egyébként a »nevető fejfák«, sírfeliratok közlői is idézni szokták, noha biztosan nem volt sírfelirat.” VOIGT, *i. m.*, 69.

jesztjük ki szinte mindenre, ami emberi eredetű és sorozatszerű produktum. Vagyis a pikárd rébusz virágozhat az írástudatlanság és a vele szorosan összefonódó oralitás talaján is, ad analogiam *Biblia Pauperum*. 1833-ban a (kizárólag) képes rébuszoknak erre a megfontolandó tulajdonságára hívta föl a figyelmet C. Leber: „Az érzékek számára készített rébuszok olyan emberek könyveivé válhattak, akik nem tudtak olvasni. Ez olyan kép, mely csak a szemekhez beszél [...]”²² Ilyen ’olvasható’ Voigt Vilmos idézett tanulmányában is (69).

Látni fogjuk, hogy a következő §-ban Étienne Tabourot továbbra is a rébuszokkal foglalkozik, csak némileg más jellegűekkel, mint a pikárd rébuszok. A mi számunkra következtetésként azt vonhatjuk le a XVI. század második feléből származó osztályozásból, hogy a pikárd rébusz vagy teljes egészében, vagy részlegesen képekből áll. Az ettől eltérő rébuszokat a következő fejezet tárgyalja.

A pikárd típusú rébuszra igen sok magyar példa áll rendelkezésünkre, de ezek vagy viszonylag kései adatok, vagy folklorisztikus jellegűek, azaz a múltó kulturális-történeti időben nem a keletkezésükkel, csak a felbukkanásukkal helyezhetők el. A kép-rébuszoknak lelkes híve volt Mikszáth Kálmán, Arany János és főleg Jókai Mór. Ez utóbbi, mivel gyakorlott rajzoló is volt, szakmányban készített képes rébuszokat szórakoztató lapok számára.

3. §. *Autres facons de Rebus de Picardie par Lettres, Chiffres, notes* (A pikárd rébusz egyéb módjai betűkkel, számokkal, hangjegyekkel; Tabourot 24r)

E különálló fejezettel nyílik meg a rébuszok roppant tágas világa. Ami a *rébus par lettre*-et illeti, definíciója alapján igen könnyen belátható a minéműsége. Az eddigiek után, írja Tabourot, most „[...] egy másik sorozatnyit adok, melyek a betűk egyszerű kimondásából állnak a mi franciáinknál, akik így ejtik, bé, cé, dé, ef, gé, ache, ka, elle, ame, ane, pé, qu, erre, esse, té, miként az olaszok így ejtik ki, bi, chi, di, &c”²³ Szerzőnk hozzáteszi, hogy ezt a gyakorlatot űzik spanyolok és németek is, majd egy olasz példát hoz fel, görög betűket felhasználó példát, egy meg nem nevezett, de egyszerű Messertől:

*Nella φ. δ. φ. v. ρ. la β.
Nella fidelita finiro la vita.*

Vagyis franciául:

En fidelité ie finiray la vie. [24v]

22 LEBER, *i. m.*, 101.

23 „[...] ie donne une autre suite, qui se font selon la prolation des lettres simplement, & ce parmy nos François qui prononce [...] bé, cé, dé, eg, gé, ache, ka, elle, ame, ane, pé, qu, erre, esse, té, ce que les Italiens prononcent bi, chi, di, &c”. TABOUROT, *i. m.*, 24r.

És magyarul: *Hűségben végzem be élttem.*

Gabriel Peignot ilyen betűsört adott:

g, a, c, o, b, i, a, l, n.

ami rébuszként kiolvasva azt jelenti: *J'ai assez obéi à Hélène.*²⁴ Ha ezt magyarra fordítom, egy másik megkötésbe ütközünk: a monovokalizmuba, vagyis az azonos magánhangzókat használó *contrainte*-be. De ez csak e magyaráításra érvényes: *Eleget engedtem Helennek.*

És ha már a devise kapcsán utaltunk jelmondatokra, hadd idézzem be egy bretagne-i udvarház betűrébuszos feliratát! „A bretagne-i Kergos-ház jelmondatként ezt a betűrébuszt viselte: M qui T M.”²⁵ Kiejtve a betűket: *Aime qui t'aime*. Szeretem, aki szeret téged.

Ám érdekesebb, amikor számjegyeket kell kiolvasni, hogy létrejöjjön a rébusz értelme. Tabourot könyve 25r lapján Maurice Scève-től idéz ilyet, s megjegyzi, hogy a kijelentés erősen proveriális:

1. ç. 9. 7. 1. p. a. 10.

Kiolvasva: Un con neuf sept un par a dix.

Megfejtve: Vn con neuf c'est vn paradis.

És valóban, az *Egy új pina egy Paradicsom* mondatban van valami olyan általános életbölcseesség, mely a közmondásokéra emlékeztet.

Betű- és számrébusz kombinálódhat egymással:

ooooo, eeee, sont aaaaa pons.

Cinq o, quatre e sont cinq a pons.

Vagyis:

cinq coqs chastrez, sont cinq chapons. (25v)

Gabriel Peignot megjegyezte, hogy a rébuszokat az egyes elemek térbeli elhelyezkedése is irányíthatja. „Olykor bizonyos szótagok elhelyezése, egyeseket másikkra téve, vagy egyeseket másikkal *alá*, vagy egyeseket másikkal *közé* téve, adja a rébusz rejtélyét, amit a *sur*, *sous*, *entre* (*rá*, *alá*, *közé*) prepozíciókkal kell kiolvasnunk, melyek ugyan nincsenek kiírva, de hozzáteendőek a szótagok el-

24 PEIGNOT, 1808, *i. m.*, 120.

25 Charles GRANDMAISON, *Dictionnaire héraldique [...]*, publié par M. L'Abbé MIGNE, Paris, 1852, 255.

rendezéséhez.”²⁶ Tanulmánya végén Voigt Vilmos elmeséli a következő betűrébusz magyar kulturális környezetét:

Margócsy István hívta fel a figyelmemet arra, hogy Jókai Mór: *A debreceni lunátikus* című kisregényében van több latin nyelvű betűrébusz, amelyek a betűk egymás alá és fölé írásából keletkeznek, ilyen például a következő, a vizsgázta-tási jelenetben:

fontos hogy egyes betűk más betűk felett (super) állnak, és az, melyik betűt hányszor (ter = háromszor, bis = kétszer) írták egymás után:

o quid tua te
b bis? bia abit
aaa s et in amamam a a!

A megoldás: o (super)be! quid (super)bis? tua (super)bia te (super)abit!
A latin szöveg fordítása: Ó, dölyfös! Mit dölyfölsz? Dölyföd téged ledölyföl!
Föld vagy és földdé múlsz el!
Jókai egyértelműen a debreceni kollégiumi hagyományra utal ebben a vonatkozásban.²⁷

Igen, valamint a diszpozíciós rébuszok egyik őstojására! Étienne Tabourot-nál olvasható 1572-ben:

Tous ces autres sont par noms surentendus, comme.

O. cur, tua te
B. -bis, bia abit

Il ne faut sinon adiouster *super* entre la premiere & derniere ligne, il y aura, O super-b, cur super-bis, tua superbia te superabit.” („E többi mind hozzáértendő szavakkal él, mint: [következik a fenti példa]. Csak be kell illeszteni a *super* az első és az utolsó sor közé, így lesz O super-b, cur suber-bis, tua super bia te superabit.” (26v–27r)

Hogy e rébusz milyen úton jutott el Jókai Mórhoz, nem tudom. Természetesen megvan Gabriel Peignot-nál is.

26 PEIGNOT, 1808, *i. m.*, 121

27 VOIGT, *i. m.*, 74.

Ha a dobókocka egyes lapjait felhasználó rébuszokat odahagyjuk, Tabourot-nál maradnak még a hangjegyeket felhasználó rébuszok (30r–31v). Ekkor a hiányos szövegbe a szöveg fölötti kotta hangjegyének a nevét kell beleolvasni a rébusz megfejtéséhez. Korzenszky Miklós Richárd a XVII. század végi latin nyelvű magyarországi anyagban talált két ilyen példát. Az

sorba a fölötté álló hangjegyek elnevezéseit kell beleilleszteni ahhoz, hogy megkapjuk a *Mi-rte sol-es medio canta-re la-bo-re fa-brili* verssort. A kézirat a költeményt *epigramma musicum*nak nevezi.²⁸ A megkötésre – és ez igen erős restriktívum! – az epigrammákon belül a tanulmány szerzője ebből az időszakból még csak egyetlen példát tudott említeni, holott azért e területen is több van. Említettem, és lényegesnek tartom, hogy a *contrainte*-ek, köztük a képes és a betűrébuszok is, semlegesek a műfajokra nézve. Ami annyit tesz, hogy elvileg bármely kanonizálódott műfajban írott szövegben működésbe léptethetők, miként ezt Johann Baptist Adolph a zenei rébuszal tette az epigrammában. Az egyik legkorábbi nyomtatott, 1521-ben megjelent poétika Második Könyvében, amikor Pierre Fabri, a Nagy Retorikusok közelmúltbeli és kortársi gyakorlatának e nagyszerű összegzője leírta a rondó változatait, idézett egy rébuszban írott rondót.²⁹ Tabourot is idézett egy „régí rondót” Jean Molinet-től, e nagy és jelentős retorikustól (Tabourot, 32r–v). Voigt Vilmos tanulmányában fotómásolatban látható és olvasható a XVI. századi olasz költő, Giambattista Palatino képes rébuszokkal alkotott szonettje. De ismétlem, a rébusz mint megkötés e költeményekben sem viselkedik műfajszzerűen, még csak műfajkonstituensnek sem nevezhető (miközben az adott műfajú egyes költemények konstituens eleme).

Ellenben kétségtelen, hogy olykor, nevezzük egyelőre így: a rejtvényvers kvázi-műfajként jelenik meg, vagy legalábbis a modern filológia e megjelenéseket a műfaj példáiként értelmezi. Az európai népnyelvű költészet hajnalán született, *Faray un vers de drey[gt] nien...* kezdetű, IX. Vilmostól való költeményt ugyanúgy *aenigmaként* kezeli, pontosabban ennek egyik alosztályaként, *devinalh*-ként, ahogyan mi Balassi Bálint *Aenigma* című költeményét. Mindkét esetben némileg bizonytalan értelmezési területen járunk. De egészen bizonyos, hogy a rejtvény-versek a XVIII–XIX. században egész Európában teljesen világos al-

28 KORZENSZKY Miklós Richárd, *A magyarországi latin nyelvű költészet egyik barokk kori képviselője: Johannes Baptista Adolph*, ItK, 83(1979), 516.

29 Pierre FABRI, *Le grand et vraie art de pleine Rhétorique*, [Rouen, 1521]; *Seconde Livre. – Poétique*, publié avec introduction, notes et glossaire par A. HÉRON, Rouen, 1890, 69.

osztályokkal jelentek meg. A *Mercure de France* minden száma közli a megelőző folyóiratszám megfejtéseit *Mots de l'Enigme & des Logogriphe*s cím alatt, az évszázad utolsó harmadától kezdve pedig minden szám három darabot közöl, egy *charade*-ot, egy *énigme*-et és egy *logogriphe*-et. A Lipcsében 1792-től évente megjelenő *Taschenbuch zum geselligen Vergnügen* – a mi *Auroránk* mintaképe – egy-egy kötetében több mint 25 verses darabot közölt *Charaden und Räthsel* cím alatt, melyek között található *Logogryphek* is. És ezek magyar nyelvű megfelelője nálunk először a Mindenes Gyűjteményben (1789–1792), majd a Hasznos Mulatságokban bukkant fel,³⁰ s az 1820-as évek elejétől folyóirat- és almanachirodalmunkban elharapódzott. A Regélő 1838. évének legutolsó száma a féléves tartalomjegyzék végén közli az egyes (és majdnem mindig verses, ám olykor prózai) rejtvények sorszámát. Ez a lista igen pontosan adja a verses rejtvények alosztályait, ábécérendben (az utaló számokat elhagyom):

R e j t v é n y e k.

Betűrejtvény
Csererejtvény (Anagramma)
Hasonszórejtvény
Kérdőrejtvény (Calembour)
Komolyrejtvény (Aenigma)
Számrejtvény
Szórejtvény
Tagrejtvény
Tréfarejtvény
Visszásrejtvény (Palindrom)³¹

Ez már a rejtvényversek egy igen tagolt, igen kifinomult osztályozása, különösen, ha a Hasznos Mulatságok 1823-as évfolyamának műfaji típusú minősítő kategóriáival vetjük össze. Itt még csak három alosztály neve szerepel: a *Mesés kérdések* prózai formájú találós kérdések, a verses *Mesék* jelentése: találós kérdés,³² a *Rejtett szavak* pedig a logogryphumok. Ez utóbbiaknak nemcsak a mű-

30 E folyóirat rejtvényeiről legújabbán: VARGHA Kata, *Források és rendszerezési javaslat a 19. századi magyar találósok antológiájához = Tanulmányok a 19. századi magyar szövegfolklórról*, szerk. GULYÁS Judit, Bp., ELTE Folklore Tanszék, 2008 (Artes Populares, 23), 13–57.

31 Regélő: Szépművészeti Első Magyar Folyóirat, Hatodik Évi Folyamat, 1838-ki II. Kötet (Alapítá és szerkeszté MÁTRAY Gábor), 104. szám, Pesten vasárnap december 30^{kán} 1838 [lapszámozás nélkül].

32 A mese szó történeti szemantikájáról bővebben: GULYÁS Judit, *A mese szó használata a magyar írásbeliségben 1772–1850 között, A magyar nyelv nagyszótárának történeti korpusza alapján = Tanulmányok a 19. századi magyar szövegfolklórról, i. m., 165–241.*

faji típusú karakterisztikája kötött és sziklaszilád, de megkötött az a nyelvezet is, amely valamely szó felbontásának technikájára vonatkozik. A verses *rejtett* szóban maga a kitalálendő szó egyes szám első személyben árulkodik magáról, s az ilyen kifejezések, mint: „főm”, „lábom”, „törzsem”; „eleje”, „vége”, „közepe”, „első tagom”, „utolsó tagom”, „középső tagom” – teljesen egybehangzik a latin, a német és a francia nyelvű logografek kifejtésmódjával. Számomra kissé váratlanul jelent meg a *Mercure de France* 1737. évfolyamában egy latin nyelvű verses munka. Teljes egészében idézem, hogy megfigyelhessük a szó felbontásának a terminológiáját.

LOGOGRAPHUS.

Partibus è septem conflor, miscere potentes
Abjectis novi; scepra, pedumque tego.
Tolle caput membrumque sequens. En utile monstrum,
Tertia cum pedibus, scrinia, scripta voro.
Tertia, cor, cervix, pedibus jungantur utrisque;
Qua doceor; linguâ reddere non valeo.
In capite et scapulis prodit conjunctio. Tollas
Cor, caudam; et vertas; sordida terra patet.³³

Vessük ezt össze egy francia nyelvű *logogriphe*-fel 1791-ből! Szerzője egy bizonyos J. B. Calvet, Rignac-ból (Aveiron tartomány); a nyelvi rébusz megoldása a 'szabadgondolkodás': „*Libertinage*, melyben megtalálható *Age, Tage, la Reine, Rat, Elie, Neige, Ane, Lie, Lait, Liberté, Ligne, Gerbe, l'An, Bal, Air, Ange, Nil, Lit.*” Csak az első 8 sort idézem:

DANS Paris plus qu'ailleurs j'exerce mon empire,
Tel qui vit dans mon sein se prépare au martire...
Lecteur, tu peux ici me chercher sans péril;
Onze pieds font mon tout: sans un plus long babil,
J'offre ce que cache une fille;
De plus, un fleuve de Castille:
En me décomposant, tu trouveras en moi
Un objet que chérit Louis notre bon Roi³⁴

Nem könnyű feladat megítélni e verses feladványok irodalmi értékét. Igen ritkán egy-egy jelentős költő is írt e nemben, de jó esélyünk van arra is, hogy a

33 *Mercure de France*, dédié au Roy, A Paris, Septembre 1737, 1990.

34 *Mercure de France*, 19 Mars 1791, 92.

szervő neve a műve folyóiratbeli közlésével örökre titok marad. Mert a magyar verses feladványok a XIX. század első felében javarészt névtelenül jelentek meg, olykor monogrammal, a név kezdőbetűinek a rövidítésével, és ugyanez volt a helyzet a francia kiadványok esetében is: a beküldő többnyire *egy előfizető nő* vagy *egy előfizető férfi*. Még a német rejtvényversek szignáltak a leggyakrabban. Így nem tudhatni, hogy például Vörösmarty Mihály két disztichonból álló *Rejtett-szó* című versecskéje megjelent-e név nélkül valamely folyóiratban. A vers Görbőn készült 1823-ban, és a kritikai kiadás vonatkozó jegyzete szerint 1845-ben jelent meg először nyomtatásban a Bajza–Schedel szerkesztette *Vörösmarty' Minden Munkái* 1. kötetében. Így szól:

Három tagja elül könnyen forog a' vizek árján,
A' két végsővel gyáva csalásra mutat.
Bús az egész, 's ha hideg kezeit mellünkre lenyújtja,
Elhül benne szivünk, 's lágy dobogása megáll.³⁵

A vers tökéletesen beilleszkedik az időszak több száz általam ismert logogrifje közé, s bár az autográf kéziratban a szöveg után Vörösmarty odaírta: Halál, mind a szó felbontása (hal + ál), mind a terminológia (három tag elöl, két végső a végén, valamint az egész, egyben) szokványos. Ami valamelyest érdekesebb: 1823-ból ismerünk valakit, aki előszeretettel készített rejtvényverseket, sőt ezeket névvel szignálva publikálta is. Ha összeállítjuk a Hasznos Mulatságok 1823. évi első félévéből a rejtvényversek szerzőinek, pontosabban a szignatúráknak a listáját, a következőt kapjuk: B. B. B., Cseh László, Dubecz, Egyed Antal, Folkusházy József, H. J. E. P., Hekly András, Hornok Márton, N., Sárkány János (S. J.), Sz. G., Tóth János. E sorozatból a rejtvénykészítők társadalmi hovatartozására nem következtethetni. Viszont feltűnő Egyed Antal neve, aki az 1820-as évek elején Vörösmarty idősebb barátjaként bonyhádi plébános volt, s igen jelentős hatást tett a költői pályáját kezdő Vörösmartyra. 1824-ben az autográf *Vörösmarty Mihálytól avtographiai Töredék* című rövid írásában a költő így írt az akkor már Paksra költözött Egyedről. „Nem tudtam még ekkor, hogy egyebek is vannak, egyedül Édes Gergelyt forgattam, 's igen megörültem, hogy a' magyar nyelv olly könnyen perdült Római rend szerént. [...] Későbbem ösmerkedtem Egyedi és Teslér Pap urakkal Bonyhádön. Ezek közötték velem az Erdélyi Múzeumot, Kazinczy munkáit, és egyebeket.”³⁶ A ma már oly kevésbé emlegetett irodalmár pap, az Ovidiust és Tibullust fordító költő (aki 1824-ben alagytát jelentetett meg szentkatolnai Cseh László – láttuk

35 *Vörösmarty Mihály összes művei*, I, *Kisebb költemények (1826-ig)*, s. a. r. HORVÁTH Károly, Bp., Akadémiai, 1960, 256.

36 *Uo.*, 389.

az iménti felsorolásban, hogy szintén rejtvényversek szerzője – halálára), jóval a pécsi püspöki stallum és az akadémiai levelező tagság előtt nem tartotta költő önmagához méltatlannak verses rejtett szavak szerzését, természetesen disztichonban.³⁷

A rejtvényversek imént ismertetett válfajai természetesen nem maradtak meg a folyóiratok utolsó oldalán. Kiléptek az évkönyvekbe is: 1831-ben például Zábori Záborszky Alajos *Rejtett szókat* tett közzé, szám szerint hatot, a következő jegyzettel: „A’ ki ezen fentebbi hat rejtett szót megfejti ’s megfejtésöket a’ kiadóhoz beküldi, a’ Sasnak I-XII köteteivel fog tiszteltetni.”³⁸ De már a folyóiratok ilyen irodalmát megelőzően és később ezektől függetlenül jelentek meg különféle rejtvényversek egyszerezős verseskötetekben. Fontos regisztrálni, hogy Faludi Ferenc II. számú pásztori éneke (kezdősora: *Minap egy kis kanász más juhász gyermekkel...*) verses találós kérdések versengése. Révai Miklós kiadásában 1786-ban jelent meg először nyomtatásban.³⁹ Említettem, hogy a megkötések általában, s így a verses rejtvények is a legkülönbözőbb műfajokban felbukkanhatnak. Édes Gergely *Enyelgései* között például egy házasságra írott költeményben (XIX. Enyelgés: *Egy Tiszt. Férfi’ párosodásakor. 1784-benn*), leoninusokban olvashatjuk az ifjú ara, Baranyai Edit Erzsébet nevét:

[...] Aszszonyi díszébenn ki ez? ezt el-rejtve nevébenn
Múzsa! velem ki-keresd ’s lopva meg-írni szeresd.
Nézz neve’ rendjébenn; hever egyg ARANY az közepébenn
Melly aranyos nevezet drága nemére vezet.
E’ mese mit tészenn az aranyt mutató fele részenn
Tsak tapagasd ki-tehett’, ’s egy karikába shehed.
B-ét feje’ gombjának ’s ’A-t, I-t az ARANY karikának,
Lába helyett ha tehetsz Edipus egybe lehetsz.
Tégy ide még-is ehez a’ szinte le-írtt nevezethez
Erzsébet nevet is; érdemel ez betset is.⁴⁰

37 Például: Hasznos Multságok, 1823/48, 384; megfejtése: *Szív, ív; Uo.*, 1823/49, 392., megfejtése: *Tél, él*. Mindkettőnek a műfaji típusú klasszifikáló címe *Rejtett szó*.

38 *Sas: Vegyes tárgyú iratok az olvasni és tudni méltó minden ágaiból*, Több tudósokkal egyesülve kiadta THAISZ András, VII, Pesten, könyváros Wigand Otto sajátja, 1831. szept. 30., 144.

39 *Faludi Ferentz’ költeményes maradványai*, Egybe szedte, ’s elő beszédekkel, jegyzésekkel, és szükséges oktatásokkal meg bővítve közre botsátotta a’ Magyar Költeményes Gyűjtemény öregbedésére RÉVAI Miklós, Első kötet, Győr, Strajbig József, [a címlapon:] 1786, 110–111.

40 *Édes Gergely’ Enyelgései Avagy Időt töltő tréfás versei: Íródtak rész szerént még az Oskolába, rész szerént Hetennyenn, rész szerént Martosonn, A’ Vers-Szerző költségénn, Pozsonbann, Wéber Simon Péter betüivel, 1793, 27–28.*

Még a XVIII. század utolsó harmadából való Gyöngyössi János mikrociklusa, melynek címe *Mennyegzői Mesék*, s amely öt verses találós kérdést tartalmaz, megfejtéssel. A mikrociklus legelső darabját idézem:

Van Tordán egygy Alak igen szép formáju,
Mind elől, mind hátul azon-egy ortzáju:
A' kinek fejére ha ezeret számlálsz,
Változva Angyalok' Kenyerének találsz.

Meg-fejtése: ANNA, akár elől, akár vissza-felé egy formán olvastatik. Tedd eleibe az *M*-et, lészen *Manna*.⁴¹

Annál érdekesebb azonban, amikor Gyöngyössi János egy epitáfiumot tett verses találós kérdéssé, de lábjegyzetben védekeznie kellett, mert számos olvasója és egy erdélyi nemes úr homályosnak tartotta magát a találós kérdést. Ugyanis a *Tordai kémény-seprő*, *Kis János epitáfiuma* azon apropóból íródott, hogy ez a kéményseprő, barátai biztatására – akik azt mondták, hogy a tordai hasadékból majd elrejtett kincsre lel – felmászott a hasadék északi oldalán, ott az egyik üregből át akart mászni egy másikba, de a derekánál beszorult. Hat napig szenvedett ott, míg 1780. augusztus 13-án meghalt, s minderről a Magyar Hírmondó is beszámolt. Az epitáfium így kezdődik (a kurziválás a költőtől való):

Hol lehet olly tár-ház, mellyben a' Kints tsupa sár-ház?
Hald meg pénz-kereső, kintset üregbe leső. (*)

(*) Ki-ki könnyen által-láthatja, hogy itten a' legelső rend nem egyéb, hanem egy meg fejtésre fel-tett kérdés, avagy Mese, azoknak számokra, a' kik a' földben, kövek' üregeiben 's egyebütt el rejtett pénzt szoktanak keresni. Még is számtalan tudósításból érttettem, hogy ottan érthetetlen és sületlen homályt, 's erőltetést tudtanak azok képzeln, a' kik engemet verseimben való homálllyal, és erőltetéssel szeretnek vádolni, melly abból-is esett, hogy némellyek a' második Rendben lévő *péNZ keresőn* és *lesőn*, magát Kis Jánost, nem tudom mi okból, igen hibáson értették; holott én ottan közönségesen egy akármelley pénz-kereső a' féle korhelt érttettem. Melly szerint a' dolognak értelme és önként való folyása nyilván vagyon, akárki megítélheti, mikor azt az üreget egy olyan *tár-háznak* nevezem, mellyben nem más kintset, hanem egy *sár-házat* találhat ezentúl a' pénz kereső. Maga a' szent Irás nevezi az embernek testét *sár-háznak*. Hiszem,

41 Gyöngyössi Jánosnak Magyar versei, mellyeket külömb-külob-féle alkalmatosságokra készített, és végre egyben is szedett, Pesten, Találtatik Kilian Testvér. Könyv-Árosoknál, 1802, 357.

ez nem homályosság, vagy erőltetés! Ha én olyan szerencsétlen nem volnék, kivált a' *Distichonaimban*, sokak előtt, hogy homályossággal és erőltetéssel tsak vádoltatom, nem vólna szükségem reá, hogy annyi sok Jegyzésekkel terheljem munkátskáimat, és azokkal magamnak 's másoknak-is alkalmatlankodjam. Kikérem alázatosan a' közönségtől az egyenes és részre hajlás nélkül való ítélet-tételt.⁴²

Kováts József a címben már terminus technicusként írta: *Rejtett szó*.

A Deák, a' Görög és a' 'Sidó R-nek

Öszve-tett hangzási itt bőven hevernek.⁴³

A feladvány megoldása olyan kézenfekvő és egyértelmű, hogy maga a verseskötet nem is adja meg: *er-ro-res*, vagyis a (betű)hibák hevernek szanaszét a könyvben. 1813-ban Szluha Ádám epigrammában írt szórejtvényt, megoldását a vers címébe rögvest belefoglalva.⁴⁴ Verseskötetében Lauka Gusztáv *Rejtvény* címmel 1846-ban egy charade-ot és egy logogriphe-et adott közre, mindkettő tökéletesen megfelel a folyóiratokból megszokott elvárásoknak és terminológiának.⁴⁵ A XIX. század első felében a talán legismertebb szó-rejtvény Kisfaludy Károly *Rejtett szó* című költeménye volt (*Hat betűből állok, házi eszköz vagyok...*). Toldy Ferenc e költeményt „az első időszakból” való művek közé sorolta.⁴⁶ Megadta a verses talány megoldását is: *fűrész* (*fű, fűr, rész, ész*), s ezzel olyanná tette a verset, mint amilyen az asszonyi szív, Kisfaludy Károly szerint. *A leányörzö* című, 1827-ben írott vígjátékának egyik férfi szereplője mondja: „Az asszony csak teher, szíve olyan mint a' rejtett szó, ha egyszer eltaláltuk, nincsen érdeme.”⁴⁷

A nyelvi és költői képzelőerőnek a charade-oknál és a logogriphe-eknél jóval tágasabb teret adott a rejtvényversnek az a típusa, amelyet az európai és a magyar folyóiratok *aenigmának* neveztek, s amelynek legszilárdabb magyar nyelvi megfelelője a reformkorban a *mese* szavunkat lassan felváltó *talány* volt.⁴⁸ Amikor a XIX. század első felének tankönyveiben és kézikönyveiben a szerzők az általuk műfajként vagy műfajfeleségként kezelt rejtvényversekre *iskolapéldát*

42 Uo., 59–60.

43 Kováts József *Versei*, melyeket halála után eredeti kéz írásaiból öszve szedett 's ki adott FERDŐS Dávid gyönki professor, Pesten, Trattner János Tamás betűivel, 1817, 53.

44 SZLUHA Ádám, *Fölibe írásk vagy is: versekbe foglaltt erköltsi, és polgári igazságok úgy egyébféle elmélkedések*, Szegeden, Grün Orbán, 1803, 11.

45 LAUKA Gusztáv, *Versek (1841–1845)*, Nagy-Károlyban, Gönyüi Pócs Gábor' betűivel, 1846, 127.

46 Kisfaludy Károly' *minden munkái*, szerkeszté SCHEDEL Ferencz, Első kötet, 4. kiadás, Pest, Kilián, 1843, 23.

47 Uo., 49–50.

48 GULYÁS, *i. m.*

adtak, Faludi Ferenc és Kisfaludy Károly mellett Kölcsey Ferenc versszövegeit ismételték. Meggyőződésem, hogy esztétikai minőségét tekintve a rejtvényversek típusán belül a legmagasabb színvonalat Kölcsey Ferenc *Talányok* című, 9 darabból álló mikrociklusa képviseli. Ez egyrészt annak köszönhető, hogy bár itt is egy, és csak egyetlen szó adja meg a helyes megfejtést, de (ellentétben a charade-okkal és a logogriphe-ekkel) az *aenigmae* nem a megfejtendő szó betűire vagy fonémáira, és nem elöl, középen vagy hátul álló tagjaira utalnak, hanem a *jelentésre*. Ezért nem is olyan könnyű megfejteni őket, mint az előbbi két típushoz tartozó rejtvényverseket.⁴⁹ A későbbiekben áttekintendő magyar poétikákban a VII. darab jelenik meg tündöklő mintaképként (megoldása: a szem), számomra mégis a rákövetkező, a *Van egy, ki nincs; s az én vagyok...* kezdetű semmi-vers a legerősebb költemény. Egyrészt közel viszi az *énigme*-et, vagyis a rejtvényt a *mystère*-hez, vagyis a rejtélyhez,⁵⁰ másrészt a lehető legtermészetesebben kapcsolódik bele a semmi-versek, még pontosabban a semmi-enigmák hosszú európai láncolatába.⁵¹

Az 1790-es évtized első éveiből adatolható poétikai reflexiók után az időben legkorábbi fejtegetés Ungvárnémeti Tóth László *Aenigma*⁵² című írása 1817-ből. (Mivel kritikai kiadásban olvasható, fölösleges lenne idézнем.) A rejtvényversek hazai poétikájának következő darabja Bitnitz Lajostól való, 1827-ből. Érdemes figyelni az ő három alosztályára (a találós mese és a rejtett szó mellett megjelenik az anagramma), a rejtvényversek esztétikai értékének kijelölésére és a terminológiára. A vonatkozó részt egészében idézem:

49 Az első Kölcsey-összkiadás ezért meg is adta a megfejtéseket: I. a selyemhernyó; II. a bor; III. a gondolat; IV. a feledés; V. a zászló / a hírnév; VI. a lepke és a láng; VII. a szem; VIII. a semmi; IX. leány. *Kölcsei Kölcsey Ferencz' minden munkái*, szerkesztik B. EÖTVÖS József, SZALAY László, SZEMERE Pál, Első kötet, Pest, Heckenast Gusztáv, 1840, 73–76. Vö. KÖLCSEY Ferenc, *Versek és versfordítások*, s. a. r. SZABÓ G. Zoltán, Bp., Universitas, 2001 (Kölcsey Ferenc Minden Munkái), 81–93. sz., jegyzet: 689–701, a verscsoportról különösen 699–701.

50 Aenigma és mysterium egymás mellettisége 1817-ben fölmerült Ungvárnémeti Tóth Lászlónál. A Hasznos Multságokban ugyanebben az évben közölt *Aenigma* című, rövid és műfaji (!) megközelítésű írása mellett a Tudományos Gyűjteményben Ertei Dániel *Philosophia* című értekezését bírálván „[...] a korábbi műfajelméleti tanulmányához képest pontosabb tipológiát ad: e szerint léteznek mendemondák (*fabula*), fejteni való mesék (*aenigma*) és szent titkolozások (*mysterium*).” MERÉNYI Annamária, *Ungvárnémeti Tóth László irodalomesztétikai tájékozódása*, It, 2008, 37.

51 Az első népnyelvű költészetet, a *trobart* Jacques Roubaud a semmi enigmájából bontotta ki könyve első fejezetében, melynek címe: A semmi vitaverse és a trobar dilemmája – „A semmi csak enigma maradhat.” Jacques ROUBAUD, *La fleur inverse: L'art formel des troubadours*, 2e édition révisée et augmentée d'une postface, Paris, Les Belles Lettres, 1994, 23–30.

52 *Ungvárnémeti Tóth László művei*, s. a. r. MERÉNYI Annamária, TÓTH Sándor Attila, a görög szövegeket gondozta, BOLONYAI Gábor, Bp., Universitas, 2008 (Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század, 9), 550–551.

175. §. A' Találós mese, a' rejtett szó, és az anagramma.

Inkább az elmésség' könnyű és szempillanatnyi közvetlen gyönyörködést okozó játékaiknak, mint sem az érző tehetségben mélyen gyökerezett költői formáknak kell tekinteni a' találós mesét, a' rejtett szót és a' szómesét, vagy anagrammát. Ezek aesthetikai divatjokra nézve a' lantos, oktató és elbeszélő költés felsőbb műdarabjaival egy sorban soha sem állhatnak, ámbár tárgyak a' három fő osztály közül majd az egyikével, majd a' másikáéval rokon.

A' m e s e kis költői formában valamely tárgyat ad elő, mely ugyan meg nem neveztetik, hanem minden tulajdon és mivolti jegyei által pontosan leíratik, úgy hogy ezeknél fogva megemertethessék 's kitalálathassák.

A' r e j t e t t s ó vagy mind a' tárgyat kifejező szónak egyes szótagjait, mind az egész szavat bizonyos jegyeknél fogva adja elő, hogy így a' lepel alá rejtett dolgot ki lehessen találni – és ekkor s z ó t a g m e s é n e k is mondatik; vagy pedig több, mind ugyan azon fő szóra vezető, olly meséből álló egész, melyekben annak szótagjai egyenként levannak [!] festve; a' mint annak betűji elhánjatván más, a' versezetben hasonlóképp megjegyzett szavakat tesznek és ekkor betűmesének is neveztetik.

Végre az A n a g r a m m a, vagy szómesé, a' szónak bötűjit egészen más sorba rakja, és így egy egészen új, a' szónak eredeti jelentésétől különböző, [!] értelmű szavakat alkot.

Ezekre elég példát találni Kulcsár' Hasznos Mulatságaiban a' Szép Literatúrai Ajándékokban, a' Hébe nevű Zsebkönyvben és Kis Superint. Ifjuság' barátjában.⁵³

A verses talány időben rákövetkező mikropoétikája Zimmermann Jakob magyar irodalomtörténete, 1843-ban jelent meg. Nem is annyira az érdekes az igen rövid definíciójában, hogy nála a *mese* terminust felváltja a *talány*, ez a nagyon nyelvújításos szó, hanem a pontos érzéssel kiválasztott két példája, mindkettő Kölcsey Ferentől. Az előbbi a fentebb emlegetett semmi-vers. Míg az utóbbi, nagyon 'erős' szerveződésű prózaverset nem találok a számomra elérhető Kölcsey-összesekben, de kizártnak tartom, hogy Zimmermann tévesen attribuíált volna. A Kölcsey-filológia dolga megvizsgálni és adatolni a *Himnusz* költőjének *Rejtvényét*, ami adat tudható róla, azt a Kölcsey kritikai kiadás a jegyzetekben tartalmazza. Zimmermann Jakob kézikönyvének vonatkozó részét a példákkal együtt teljes egészében közlöm:

53 *A' magyar nyelvbeli előadás' tudománya*, Írta BITNITZ Lajos, a' szombathelyi egyházi megye' papja, philosophia' doctora, a' boroszlói tudós társaság' tagja, a' szombathelyi kir. lyceumban mathesis' és magyar nyelvtudomány tanítója, Pesten, Petrózai Trattner Mátyás' betűjivel, 1827, 421–422.

5. §. T a l á n y.

Talány bizonyos tárgyak körülírás általi ábrázolása, mellynek célja, hogy a ki-találásra ingereljen. Itt tehát nem csak a tárgy maga nem neveztetik meg, hanem még közönséges viszonya is elmellőztetik. A talány annál tökélyesebb, minél élesebben s szokatlanabban van a tárgy rajzolva. Nemei a szótagtalány és szó-vagy betűtalány. Költészeti alak igen emeli hatását [!].

Példák:

TALÁNY.

Van egy, ki nincs, s az én vagyok. Nekem
Nincs kezdetem, nincs végem is; soha
Nem láthat engem ember, sem nem hallhat,
Nem is tapinthat; test és forma nélkül,
Lélektelen, megfosztva mindenektől:
Ím, így vagyok, szegény, rideg, s üres;
S még sem szegény, se nem rideg s üres;
Mert név s dolog nem is lehet sajátom.
Kinek belőlem áll csak gazdagsága,
Megvettetett bujkál az a világon;
S ki nem tud mást, csak engem, elméjében
Örög [!] sötétség vette thrónusát.
Én nem vagyok sehol; szükség reám
Nincsen, nem is volt, és nem is léssen;
Még sem lehet nélkülem nyelv s beszéd,
Ámbár jelentéssel nem bir nevem.
Találd, mi légyek, és ha feltalálsz,
Vedd azt jutalmul, a mi én vagyok.

Kölcsey.

REJTVÉNY.

Van eleje, dereka és farka.

Az első akkor kedves, ha tűz van benne; a középső akkor kedves, ha tűz van benne; az utolsó akkor kedves, ha tűz van benne; a három együtt csak akkor kedves, ha tűz van benne.

Kölcsey.⁵⁴

54 ZIMMERMANN Jakab, *Magyar irodalom*, nyomtatott Benko Antal betűivel, Bécsben, 1843, 180–181.

Két esztendővel Zimmermann kötete után, 1845-ben jelent meg Ballagi Mór *Költészeti kézikönyve*, amely nem más, mint iskolások számára készített szöveggyűjtemény. Jellemző, hogy a műfajok legvégén, a doromb-költészetet, vagyis szerintem nem a kollégiumi diákköltészetet, hanem a kifejezetten „pórias” költeményeket ledorongoló költemény után, a szöveggyűjtemény legvégén talál helyet két példája a rejtvényversekre. Ballagi Mór itt két alosztályt is szerepeltetett: a *talányokat* (enigmákat) és a *betűrejtvényeket* (logogryphumokat). Első példája Kölcsey Ferentől való, a *szem* megfejtésű, *Tükör vagyok, de nem szobád falán...* kezdetű költemény, Kölcsey mikrociklusának VII. darabja. A másik szerzője egy bizonyos Vincze, a szórejtvény megoldása *Baranya*.⁵⁵

Azt, hogy a poétikai-retorikai tárgyú tan- és kézikönyvek példaanyaga nálunk is milyen szívóssággal él tovább könyvről könyvre, jól példázza ezt a poétikák történetét kutatók régi tapasztalata. Tatay István – egyébként gondolatilag feltűnően igényes, az átlagos kézikönyvek színvonalát messze meghaladó – könyvében *talányokat* „Különféle szerzőktől” idéz, de ráutal egy fontosnak tűnő lutheránus oktatási segédletre, így: „Lásd: Edvi Illés, népt. k.” Edvi Illés Pál először 1837-ben, majd 1838-ban, később 1841 és 1844 között megjelent háromkötetes *Első oktatásra szolgáló kézikönyve minden néptanítók’ s tanulók’ számára készült*. Majd a talányok után Tatay István közöl *rejtett szokat*, Kisfaludy Károly már emlegetett *Hat betűből állok, házi eszköz vagyok...* kezdetű versét, Kölcsey Ferenc *a szem* megoldású talányát, végül – név vagy szignó nélkül – a *Baranya* megoldású *betűrejtvényt* „Vinczé”-től. Mindezt azért, hogy kimerítően illusztrálja kézikönyve *aenigma* című paragrafusát. Ezt is teljes terjedelmében idézem:

REJTVÉNY, (AENIGMA)

72. §. A rejtvény tulajdonképen csak külalakjára nézve tartozik a költészethez, mert inkább csak értelmi játék, melly valamely tárgyat úgy igyekszik előadni, hogy minden jegyeit és tulajdonait, bármi ellenkezők azok magokban, elbeszéli a nélkül, hogy a tárgyat megnevezné. A titokteljes, mi az előadásban nyugszik, s mi az elmét amaz ellentmondásoknak a név kitalálása általi megfejtésére ingerli, képezi a rejtvény érdekét, mellynek magas jelentősége abban áll, hogy a mindenségben szinte úgy, mint egyes elkülönzöt lényekben egymást színleg megsemmítő ellentmondások nem kevésbé mozdítják elő magát az egésznek öszhangját. A rejtvény művészi föladata ennél fogva azon jegyeknek elmés föltalálásán s összeállításán, s a névnek a költőtől függő szép alakban ügyes rejtegetésén alapul.

55 [BALLAGI MÓR], *Költészeti kézikönyv, vagy magyar költemények példagyűjteménye, a költészet fajai szerint elendezve, költészet tanulók számára*, szerkeszté Dr. BLOCH MÓRICZ nyilvános oktató, Pesten, Kilian György tulajdona, 1845, 201.

A név ezen elrejtése vagy leplel keresztüli szemléltetése különfélelép eszkö-zölhető: vagy az egész megfejtendő szó általános értelmében lepleztetik el, mint az egyszerű talányban (a népnél találósmese) vagy egyes szótagokra oszlik s ezek jellemeztetnek egyes jeleik szerint, és végre összefoglaltatnak, a rejtettszóban, (charade) vagy egyes betűkre osztatván [!], ezeknek elvá-lasztása s áttétele több szót és így több rejtvényt képez a betűrejtvényben, (logogryph) vagy végre valamely betű elcserélésén nyugszik, mi által új szavak erednek, a csere-rejtvényben (anagramma). Ezeken kívül még többféle ne-mei is lehetnek, péld. a számrejtvény, képtalány (rebus) stb.⁵⁶

A reformkori hazai rébusz-poétikák sorának végén egy olyan szerző áll, akit már szoktak olykor emlegetni XX. századi retorika- és irodalomtörténetek is. Szvorényi József retorikája 1851-ben jelent meg először, s nála a *találós mese* már történetileg reflektáltan jelenik meg. Ő nem foglalkozik önállóan, külön a rejtvény-versekkel, talányokkal, rébuszokkal, de fontos példaként említi Faludi Ferenc II. pásztori énekét az *idyll* műfaján belül. Az ő – XVIII. szá-zadi, sőt még korábbi – felfogásában valamely *genre poétique* (költői műfaj) a lényegi összetevőinek felsorolásával definiálható. Ezeket az összetevőket – hogy archaikus műfajfelfogásunk ráncait felvarrjuk – az 1970-es években *műfajkonstituenseknek* keresztelték át, így tanították, és persze én is elhit-tem. Szvorényi József az idill nyelvét ilyen műfajkonstituensnek tekinti, jele-sül a 4. számú műfaji jellemzőnek:

Nyelve az idyllnek, mint személyzete, legyen egyszerű minden keresettség nélkül; képeit, hasonlatait 's leírásait a' mező tárgyairól vegye, melyek mennél élénkebben 's rövidek legyenek. Fűszerezheti végül a' pásztorok' beszélgetéseit *példaszólások, talányok, mesék'* stb. közbeszövésével. Ily talányokkal versenge-nek Faludinál:

Tityrus.

Mese-mese, miaz? ha kulcsát találoed,
Igért báránnyommal zsiros leszen táloed:
Piros, poccos, kövér; mégis picin falat,
Nincs hozzá hasonló a' kerek ég alatt.

56 TATAY István, *Költészeti és szónoklati remek, magyar prosodiával, metrikával, s a költői és szónoki beszédnek és fajok rövid elméleti fölvilágosításával eme' nemek és fajok szerint osztályozva, szónokköltészeti és bölcsészeti osztályu tanulók, nemkülönbön egyéb serdültebb mindkétnemü olvasóknak használatára*, Pesten, Kilián György egyetemi könyvtáros tulajdona, 1857 [első kiadás: 1847], 496.

Koridon.

Mese-mese, mi az? nincsen az erdőben,
Fel nem találtatik a' tágas mezőben,
Nem fér a' pajtába, nem fér a' pincébe;
De szépkönnyen befér a' hajsza' végébe' stb.⁵⁷

Ha ehhez még hozzávesszük a XIX. század tízes éveiből Ungvárnémeti Tóth László négyoros talalós kérdését, amely így szól:

Talalós Mese

A mi nints Liberiában
Ad nekünk Liberia
Mi pedig ha divattyaban
Vólna sem adnánk. Mi a?

– akkor világosan látható lesz, hogy a *contrainte*-ek vagy megkötések, adott esetben a mi talalós kérdéseink (rejtett szavaink, rébuszaink... stb.) költészet-szociológiai szempontból mennyire elhelyezhetetlenek, vagy még pontosabban micsoda körütekintéssel kell eljárunk, ha a 'folklor', a 'közköltészeti', a 'tömegirodalmi' vagy a 'műköltészeti' jelzők valamelyikét használni kívánjuk.

4. §. *Des Aequivoques Francois* (A francia azonos hangzású kétértelműségekről, Tabourot, 34r)

Étienne Tabourot e 4. fejezetben már él, mert élhet a vissza- és az előreutalás eszközével. És már láttuk, hogy bár a rébuszt egyetlen megkötésként szemlélte, a módjainak vagy fajainak (*façons*) különféleségét látva a taglalását két külön fejezetbe rendelte. Ugyanez a helyzet az *ekvivokálítás*, vagyis a *más* jelentéseket hordozó *azonos* hangzás jelenségével. A fejezet első bekezdése:

Fentebb bőven beszéltem a képnek a hanggal való megfeleltetéséről [ekviválenciájáról, egyenértékűségéről], most egy másik fajtára térek át, a hangnak a hanggal való megfeleltetésére, amit a mi franciáink hosszú idő óta és leleményesen folytattak, valamint arra, hogy mennyi azonos hangzás hallható, akár általában véve az ugyanazon végződéses szótagjaiban, akár a latin nyelvű rímes verssorokban, melyeket leoninus verseknek neveztek, s melyekről később beszélek majd, és arra is rátérek, hogy még ma is mennyi francia és itáliai költemény van, melyben kevés a kellem, ha két azonos hangzású hang nem találkozik két

57 SZVORÉNYI József, *Ékesszólástan vezérletül a' remekírók fejtegetése- 's a' szép-írásművek kidolgozásában*, 2, jav. kiadás, Eger, 1853, 107.

összerímelő verssor végén, amit a retorikusok a homoioteleuton tulajdonnévvel neveztek el, vagyis ugyanolyan végű soroknak: Olykor az Ekvivokális szót sajátos értelemben veszem, tudniillik amikor egy vagy több szó egy másik vagy több más szóra vonatkozik, a fül számára ugyanazon hangzással, de különböző jelentéssel.⁵⁸

E problémát, tudniillik hogy maga a megkötéses jelenség igen tág nyelvi-irodalmi (és társadalmi) területre utal, s ezzel már-már kezelhetetlenné válik, Gabriel Peignot 1808-ban azzal oldotta meg, hogy *Az ekvivokális verssorokról* szólva a tárgyat rendkívül erősen leszűkítette (ellentétben Tabourot-val). De Peignot példája is Clément Marot-tól való, ráadásul ugyanaz a hat sor, mint amelyet legelső példaként a *Bigarrures* szerzője idézett a most tárgyalandó 4. fejezetben (az azonos hangzású sorvégek kiemelése dőlt betűkkel tőlem – Sz. Cs.):

E költeményfajta [genre de poésie] olyan, hogy két verssor utolsó szótagjai, bár a hangzásuk azonos, mégis más jelentésűek. Már Marot adott erre példát:

En m'ébattant je fais rondeaux *en rime*,
Et en rimant bien souvent je m' *en rime*.
Bref, c'est pitié entre nos *rimailleurs*,
Car vous trouvez assez de *rime ailleurs*.
Et quant vous plait, mieux que moi *rimassez*,
Des biens avez et de la *rime assez*.” (Peignot, 1808, 73.)

Ám ha az ekvivokálitás magyar jelenlétét keressük, abba a nehézségbe ütközünk, amely minden egyes megkötés esetében előáll: hogy a contrainte-ek mindig az adott nyelvben benne lévő lehetségest és lehető szabadják fel, s mi sem természetesebb annál, mint hogy a magyar rímek története, fajtáik és használatuk olykor csak esetleges párhuzamokat kínálnak egy-egy francia rímfajta-hoz. Verssorok végén az ekvivokálitás nálunk akkor áll elő, ha az egybe- vagy különírás a tökéletesen azonos hangzású sorvégeket eltérő jelentésűvé teszi. Ez

58 „l'ay cy deuant parlé amplement des aequiuoque de la peinture à la voix, maintenant ie rapporteray l'autre sorte qui se fait de la voix à la voix, de long temps & ingenieusement traictee par nos François, & combien que le mot d'aequiuoque, selon que nous le prenons generally, se puisse entendre des sillabes de mesme terminaison, selon qu'on faisoit les vers Latins rimez, qu'on appelloit vers Leonins, dont ie parleray cy apres, & que ce sont encor auourd'huy toutes les Poësies Françoises & Italiennes, qui ont peu de grace, si deux voix vnisonnantes ne se rencontrent à la fin de deux vers s' entrerimans, ce que les Rhetoriciens ont appellé d'vn nom propre Omioteleste, c'est à dire finissant de mesme: Neantmoins ie prens icy ce mot d' Aequiuoque pour vne espece particuliere, sçavoir quand vn ou plusieurs noms se peuuent rapporter à vn autre ou diuers noms, de mesme son selon l'aureille, & de diuerse signification.” TABOUROT, *i. m.*, 34 r-v.

az ekvivokáltság ugyanannyira restriktív, korlátozó felfogása, mint amit Gabriel Peignot-nál tapasztalhatni. De szabatosan megfelel neki például József Attila [*Leülepszik...*] című és kezdetű szonettjének szextettjében a rím:

Így eladott lány töpreng a hajón,
ha ráeszmél, hogy pártfogója foglár
s azért a ruha meg a durva boglár,
hogy enyhítsen a brazil óhajon.

Tudja: táncol majd s gépiesen apróz,
alája nyúlhat öklendező matróz,
ölelgethetik, ő már *nem ölel*.

Néki a gólya síró, tiszta úrt hoz,
azt is csak addig, míg a csend fülel
s majd nem vágyik és vágyat *nem öl el*.

Ilyen rímekkel a magyar közköltészetben vagy az ehhez közeli anyagban találkozhatni ugyan (*hat alma / hatalma* stb.),⁵⁹ de a jelenség messze nem oly gyakori, mint a francia költészettörténetben. Ilyen például a debreceni tűzvészről Szűcs Sára hajadon leány által írott és ponyván megjelent versek *Szűcs Sára koszorúja* című paródiájának következő helye:

Mert a' midőn vólna ezer nyóltz-száz *kettő*:
(Jaj! ha eszembe jut, szívem hasad *kettő!*)⁶⁰

A *rimes équivoques* már a Nagy Retorikusok poétikáiban, pontosabban második retorikáiban önálló és gazdag rímosztályt képezett, rengeteg alosztállyal.⁶¹ Egy névtelen szerző értekezéséből emeljük ki azt a példát, amely megkötésünket úgy mutatja be, hogy a hasonló kiejtés és a különböző értelem (*mots semblables de pronociation et différents de sens*) teljes sorokra kiejt: ez a szövegtapasztalat a későbbiekben hasznos lesz számunkra. A szövegkiadás 317. lapján olvasható:

59 Etédi Sós Márton hasonlóképp kecskerímes versét (*Ha szép nemzetet keresel, elég választott szép-e...*) idézi Antonius SZIRMAY de Szirma, *Hungaria in parabolis, sive commentarii et adagia [...]*, Buda, 1804, 90. §., 49. Magyar nyelvű kiadás az 1807. évi bővített kiadás és a cenzorpéldány nyomán: SZIRMAY Antal, *Magyarország szóképeiben (Hungaria in parabolis)*, ford. VIETÓRISZ József, s. a. r. Csörsz Rumen István, Kolozsvár, Kriterion, 2008 (Téka), 130–131.

60 Idézi SZILÁGYI Ferenc, *Csokonai művei nyomában*, Bp., Akadémiai, 1981, 76.

61 M. E. LANGLOIS, *Recueil d'arts de seconde rhétorique*, Paris, Imprimerie Nationale, 1902, 316–321.

Tournay, entour sa folle oultrecuydance
Tournaye, en tour se affolle oultre qui dance.

E jelenségcsoportot vagy megkötést – rímfajtaként – Pierre Fabri 1521-ben poétikájának elején tárgyalta.⁶² Persze a XVIII. század második felében ezeket a rímeket már a régi rímek között emlegették, és az is természetes, hogy a rímszótárak az *Équivoque Rime*-re ugyanazt a példát idézik, Clément Marot-tól, amit korábban Tabourot, később majd Peignot idézett.⁶³

Valami azért csak föllelhető a mi költészetünk rímgyakorlatában is! Az egyik rímfajtat retorikai és poétikai kézikönyvében 1847-ben Tatay István *hangismétlő rímnek* nevezte, és a következőképpen jellemezte:

Ebben t. i. egy olyan szó vagy rag viszhangzik, melly hangra nézve egészen egy a' rimhanggal, de érteményre nézve egészen más. Ez itt-ott a' jobb költőktől is használtatik. [...] *Jegyz.* Meg kell jegyeznünk, miszerint egészben véve nincs igen sok hangismétlő rimünk [...]. Azonban – minden önhangzóink kifejeztére elégtelenek lévén betűink – főkép irva sok szavaink mutatkoznak úgy, mintha hangismétlő rímek volnának [...]

Példáiból néhány: *véle* (mit ihm) – *véle* (er meinte), *vésztek* (ihr nehmet) – *veszték* (ich verliere) – *vesztek* (sind verloren), *vérnek* (dem Blut) – *kövérenek* (dem Fetten).⁶⁴ Ha a legutolsó, a megelőzőektől némileg eltérő példát veszszük, megnyílik a magyar nyelvű ekvivokáltság óriási terepe. Az utóbbi évtizedekben érzékelésem szerint ez a contrainte Kovács András Ferencnél van a legerőteljesebben jelen. Olykor a legszigorúbb korlátozásnak megfelelően. A *Kiszámoló örült íreknek* így kezdődik:

Ángliusnak vermet ír ás:
Egyre megy már fej meg írás.

És így fejeződik be: „G. B. Shaw! / Yeats! James Joyce! / Beckett! / Miért nem / Irsz / Még szebbeket? / Bum!” Azonban ennél sokkal inkább nyomra vezető a *Csokonai-rögtönzés, némileg átigazítva*:

62 FABRI, *i. m.*, 17–21.

63 P. RICHELET, *Dictionnaire de rimes, ou se trouvent, I, Les Mots & le genre des Mots; II, Un Traité complet de la Versification, & les Règles des différens Ouvrages en Vers*, Nouvelle édition, Paris, 1781, XIV.

64 TATAY, *i. m.*, 28.

Isteni, isteni, isteni, megvan a *szikrám!*
Néha kipattan –
Néha baszik *rám.*⁶⁵

Kétségtelen, hogy a rímek e típusa többnyire mulattató célzatú, és a *Csokonai-rögtönzés* a XIX. század eleji diákirodalom felé mutat. Anekdota betétjeként maradt fönnpéldául, hogy „A rektor uram pedig a község egyik érdemes gazdasszonyát ilyen búcsúztatta el:

Még ezelőtt öt-hat nappal szótt, font és *varrt*,
Konyhájában drága ételeket *kavart*;
Éppen akkor fujt rá a mord halál *szele*,
Mikor a konyhában tormácskát *reszele*.
Fáj ez, hogy elsodort ez a dühös *orkán*
Mátyás bátyádnak is, ki lakik *Aporkán*.
Legeljen földeden bár több ezer *gulya*,
Mégiscsak olyan vagy mint a fa-*gurgulya* [...]»⁶⁶

A hasonló hangzás vonzása túlcsoportozható az ekvivokális rímeken. Az alábbi példa Gyöngyössi Jánostól való, egy házasságkötésre írott költeményéből. Maga a példa is érdekes, de ennél fontosabb a költő önkomentárja, a hivatkozása Ovenus és Barleus tekintélyére, valamint a gyerekek játékaiban a megkötések működtetésére: a kreatív gyerekek ugyanis a már korábban játszott játéka új megkötést is bevezethetnek ('ezt most ne így játsszuk, hanem úgy!'), és a megkötéshez mindaddig ragaszkodni kell, amíg meg nem unják. Vagyis a *contrainte* nem szabály (*règle*), s hát még mennyire nem törvény (*loi*)! A kurziválás Gyöngyössié, nem terjed ki valamennyi azonos vagy rokon hangzású szóra:

Oh ki *Haraszkereken* lakozol, 's ülsz a' Papi Széken!
Jól szalad a' *Kereked*, már ha *Gerendre* reked.
Jó *kereket* tettél Szekeredbe, hogy útnak eredtél,
Addig azomba futál, aszszonyi kézbe jutál.
Új *Kereket* hoztál? Szükség; leg-alább, ha falaztál:
Nints mód, roszsz *Kereken*, futni *Haraszkereken*. (*)

(*) Az e' féle Neveknek hangásaival, és jelentéseivel való járdást némelyek én bennem sületlen haszontalankodásnak lenni nézték, mint a' melly igen alatonú!

65 Kovács András Ferenc, *És Christophorus énekelt*, Pécs–Bukarest, Jelenkor–Kriterion, 1995, 107 és 118.

66 *A nevető Magyarország*, összeáll. GRACZA György [1887], Bp., Helikon, 2013, I, 144.

tartoznék a' Poésisnek azon szép részére, melly *Inventionak Találmánynak* vagy *Gondolatnak* nevezetik. De ha én ebben majd minden Vers-íróknak nyomokon járok, nem lehet sületlenségnek bennem-is tartani. Tsak *Ovenusban*, *Barleusban* mennyi sokat olvasunk effélet! A' hol kivált valami jádzásra való alkalmatosságot lát a' Vers-író, ott éppen a' dolognak természetéhez illik ilyen találmánnyal is élni. A' gyermek-játéknak-is vagyon a' maga természetéhez illő találmánnya, melly annak ékességére vagyon. [...] Még az orátorok' és Poéták fejedelmei-is olykor tettek efféle példákat.⁶⁷

Ha a magyar *rimes équivoques* nyomába eredünk, a leggazdagabb anyagot kétségkívül a „rímkovács” Kováts József szolgáltatja. Amit Tatay István később hangismétlő rímnek nevezett, azokra Kováts kifejezetten vadászott: minden megkötés érvényesítése az anyanyelvben végzett kutatás. Ő rímhelyzetben sokkal több azonos hangzású, de különböző jelentésű szóra lelt, mint amennyit Tatay István (aki úgy ítélte meg, hogy „egészben véve nincs igen sok hangismétlő rímünk”) csokorba szedve bemutatott. Itt csak erősen válogatott bemutatót tartok, az idézetek után az 1817-ben megjelent kötet oldalszáma áll (a dőlt betűs kiemelés tőlem való – Sz. Cs.):

- (i) Bűbájos szépem! Te *levél*,
A' rám fűzött *babérlevél'* (15)
- (ii) S Be-fedte gyermeki *korom'*
Hajnalát gyász füstös *korom*. (20)
- (iii) Mert a' bús szerelme *által*
Ezen formába tett *által* (20)
- (iv) Sugár termeted a' *buja*
Pompájú ligetbe *buja* (32)
- (v) Lärmájok miatt ennek *hó-*
Halma közt jajgat az *ekhó*. (36)
- (vi) Jaj nálam a' kedves *élet*
Jó mézze keserűvé *lett!* (40)
- (vii) Hogy tsak gyöngy ortzáddal 's *havas*
Mejjeddel kérkedjen a' *Vas-*
Vármegye. (46)
- (viii) Szívem táblájára *én a'*
Te nevedet kis *Heléna*
Fel-írom. (47)
Idvezlégy hát fél *Istenné*
Tevő bársonyos *Istenné!*

67 Gyöngyössi Jánosnak *Magyar versei, i. m.*, 51–52.

- [...] Pásitra dülék, ez *mivel*
 Bennem szent változást *mível*
 [...] Mind ezektől edgy bús *eset*
 Miatt szívem már el-*esett* (50)
- (ix) Irígy az ég 's illy *rettentő*
 Tsapással azért *rettent ő*; (51)
- (x) Bőgg az ágyú, 's erre ekhót *a' sír*
 Véres gyomrának siket *jajja sír!* (53)
- (xi) Hiába trantsirozza *zok-*
 Tsuklás halott *éneked*.
 Jer a' fák közé, majd *azok*
 Közt, mást sűgok *én neked*. (65)
- (xii) Gyöngy Liza! ah Fébe *jobján*
 Űlő legszebb és *legjobb lyán* (66)
- (xiii) Úgy van, – ezen ditső vermet
 Be-nőtt virágos *málva* –
 Fűvek alatt edgy gyöngy termet
 Lágy pernyévé van *málva*. (71)
- (xiv) De nem jön a' bús *Isten*, – *nem*,
 Nem jön keseríteni!
 Sír reszketve, – 's *jaj, Istenem!*
 Edgy sírba süpped-le, ni!
 [...] Nyúgodj, szent halott! – hidd *el edgy*
 Bús lány tsak úgy él, ha itt
 Feresztheti vérrel *elegy*
 Könybe sírod tsontjait.⁶⁸

Ha az értekezések bőséges anyagára vetünk egy pillantást, feltűnő, hogy e jelenség is beágyazódik Tabourot-nál anekdotikus formában előadott köznyelvi használatba. Igaz, itt a nyelvi lelemény története kapcsán ritkán ír nevet („egy Desbordes nevű patikárius Champagne-ban”), az alanyok így jönnek elő: „egy tholose-i rímelő” (aki három- vagy négyszáz soros nőellenes művet szerzett ekvivokkal), „egy languedoci idős úr”, „egy másik Bourgogne-ból”, „egy szerelmes ifjú”, „egy ügyvéd”, „egy diák”, „egy szegény fiú”. És előkerülnek ekvivokális proverbiumok,⁶⁹ köz- és szólásmondások. Mint amikor nálunk ezt olvassuk Kisviczay Péter latin-magyar adagiumtárában: „Mennél vényebb, annál fösvényebb”; vagy: „Magyar-

68 Kováts József *Versei*, i. m., 1817.

69 „C'est vn prouerbe commun qu'on ferme bouteille à bouchons, & flacons à vis, id est, flacons à vits.” TABOUROT, i. m., 38v.

nak tsetz, Németnek Bétz”.⁷⁰ A magyarról magyarra menő ekvivokálisok jelen-
ségét a leggyakrabban a félrehallások vagy a félreolvasások eredményezik, mint
Kosztolányi Dezsőnél például a „disznótori avatásra” szóló nyomtatott meghívó,
amely természetesen díszdoktori avatásra invitált. Gracza György a színészanek-
doták között egy egész sorozat magyar–magyar ekvivokális mondatot közölt
Amikor a színész nem tudja a szerepét címmel:

Súgó: Reményem vak volt és nem sikerült.
Színész: Legényem vak volt és megsiketült.
Súgó: Búzaföldön dülő úton megy a lány.
Színész: Buja völgyön üsző hátán megy anyám.
Súgó: Csodás alkotásit az elmének...
Színész: A csordás aklot ás itt a tehénnek.
Súgó: Rejts el völgy, ha a nap fénye feljő.
Színész: Rejts el hölgy, ha aznap férjed eljő.
Súgó: Lement a nap, de csillagok nem jöttek.
Színész: Nevet a pap, de cipóját nem ette meg.
Súgó: Az árulkodás hitvány kereset.
Színész: A Samu kovács itt lányt keresett.⁷¹

5. §. *Des Aequiuoques Latins François* (A latin–francia azonos hangzású kétér- telműségekről, Tabourot, 50v)

Az előző fejezetben általában tárgyalt jelenség vagy megkötés után ennek két
alfajával találkozhatunk:

Az ekvivokálisok rendjét követve nem helytelen a franciáról franciára menők
után a maga helyén a franciáról latinra menőket leírni: Melyekhez nem kell más
meghatározás, mint az előbbi, s csak annyit tennék hozzá, hogy ezek közül né-
melyek szentenciákból vagy körmondatokból állnak, melyeknek tökéletes ér-
telmük van latinul, és helyes értelmük van franciául is: mások latin szavakból
állnak, melyeknek sorba rakva semmilyen értelmük nincs, de franciául tökéle-
tesen értelmesek. Az előbbiekre ritka a példa, az utóbbiak meglehetősen szokásban
vannak, amint a következő példákban is láthatod.⁷²

70 KISVICZAY Péter, *Selecta Adagia latino-ungarica*, Bártfa, 1713, 9 és 347.

71 *A nevető Magyarország, i. m.*, I, 219.

72 „En suyuant l’ordre des aequiuoques, il me sera mal à propos apres ceux du François au
François, d’écrire ceux du François au Latin: Ausquels il ne faut autre definition que la
precedente, i’adiousteray seulement que les vns se font de sentences ou periodes qui ont vn
sens parfait au Latin, & rendent aussi vn bon sens en François: les autres se font de mots
Latins, mis de suite qui ne font aucun sens en leur langue, mais rendent au François vn sens

Majd következnek előbb a verses példák, sosem jelentős költőktől. Ilyen a következő disztichon:

Errant sumpta meos folij sunt vela sécundi
O nos tanta venus omnia malo via.
Errant sont a Meaux, folz ils sont, voila ce qu'on dict,
O maux tant aduenus on y a mal obuie. (55v)

Pedig ez a technika a XX. század második felében a fordítás egyik igen különös fajtájává lépett elő. Miután Louis Zukofsky beházasodott a latin nyelvbe, vagyis feleségül vett egy latintanárnőt, Celia Zukofsky restituált kiejtéssel felolvasta neki Catullus összes ránk maradt költeményét, s erre a *hangzó* anyagra olyan angol fordítást írtak, amely ekvivokális viszonyban áll a latin eredetivel. Tabourot-val azt mondhatnók, ezek a költemények *Équivoques Latins-Anglais*. Hogy a talán legnevezetesebb catullusi kétsorosot vegyem elő:

odi et amo, quare id faciam, fortasse requiris,
nescio, sed fieri sentio et excrutior

Az 1969-ben megjelent *Catullus (Gai Valeri Catulli Veronensis Liber)* című kötetben ez Louis és Celia Zukofsky fordításában így szól:

O th'hate I move love. Quarry it fact I am, for that's so re queries.
Nescience, say th' fiery scent I owe whets crookeder.⁷³

Maga a megkötés a mi irodalmunkban többnyire komikum forrása: a latinul nem tudók a hangzó anyagot magyarra magyarázván visznek értelmet névbe, szóba vagy szövegbe. A kollégiumi irodalomba illeszkedő, debreceni eredetű vígjáték, melynek egy másik lejegyzése a *Poétacenzúra* címet viseli, a költészetismeretet firtatta (*A híres Sós András és Szél Gáspár verseiből némely töredékek s ugyancsak nekik a debreczeni Muzsák közé való bévételésének rövid históriája*):

parfait. Des premiers les exemples sont rares, des seconds ils sont assez familiers, comme tu pourras voir és exemples suyauans.” TABOUROT, *i. m.*, 50v–51r.

73 A kérdéssel nálunk – e tanulmány szerzőjének biztatására – PÉTERFY Gergely foglalkozott: *Zukofsy Catullusa – avagy a szöveg klónozására = A fordítás és intertextualitás alakzatai*, szerk. KABDEBÓ Lóránt, KULCSÁR-SZABÓ Ernő, KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, MENYHÉRT Anna, Bp., Anonymus, 1988, 282–288.

KUTI Hát esmeritek é Ovidiust?
 SZÉL GÁSPÁR (*Gondolkozik felettébb, taszigálja a' Társát is, hogy feleljen.*) Nem lakik mi nálunk.
 (Kinevetik.)
 SÓS MIHÁLY Mi a'? Mi a'?
 KUTI Ovidius.
 SÓS MIHÁLY Hogy ne esmernétek a' Vén Dióst, hiszen tü szomszédunkba lakik!
 KUTI Nem az, öreg, hanem Publius Ovidius Naso.
 SÓS MIHÁLY Papiros Sövény rázó? De már azt magam sem esmérem. No de tsak no, nem kell ki figurázni a' Fiaimat, jól kell cenzurázni!
 KUTI Hallottátok é hírét a' Bucolikának?
 SÓS meg SZÉL (*gondolkoznak, egymáshoz susognak, hogy mellyik feleljen, 's mind a' ketten mondják*) Nem lakik mi nálunk.
 KUTI (*Gálnak*) A' hol van, ni!
 SÓS MIHÁLY Mi a', mi a'?
 KUTI Bucolica.
 SÓS MIHÁLY Lu Kolika? Hogy nem tudátok azt, hiszen abba döglött meg a' Fako lovunk. [...]
 KUTI Scripsistine aliquando Carmina Sapphica?
 SÓS MIHÁLY Rabfika?⁷⁴

Az ilyen típusú anyag roppant nagy, és egyelőre áttekinthetetlen. Ráadásul az anekdotán és a naiv vagy furfangos szóetimológiákon keresztül ez a *bigarrure* eljutott a viccek tartományába is:

Eszterházy Károly egri püspök egyszer Gödöllőn utazván keresztül, Grassalkovich herceg tudni akarta, ki megyen ott négylovas hintóban. Utánaszalajtotta hát cigány kengyelfutóját. A cigány nagy nehezen utolérte a hintót, s lihegve kérdé: – Ki van a kocsiban?

– *Episcopus Agriensis* (az egri püspök) – felelt röviden a püspök.

Mikorra azonban a cigány hazaért, elfeledte a mondást, s Grassalkovichnak az üzenetét így jelenté be:

– A bizson eb is, kopó is, agár is.⁷⁵

A két világegés közötti filmvígjátékokból jól ismert a *Hippolyt – hippodrom*, vagy a *s'il vous plaît – szilvalé* ekvivokalizmus.

74 NAGY István, *Lakodalmi játékok* (Túrkeve, 1796) = *Protestáns iskoladrámák*, s. a. r. VARGA Imre, Bp., Akadémiai, 1989 (Régi Magyar Drámai Emlékek: XVIII. század, 1/1; a továbbiakban: RMDE XVIII/1/1), 13. sz., itt: 323–324.

75 *A nevető Magyarország, i. m.*, I, 139.

6. §. *Des vers numeraux* (A kronosztichonokról, Tabourot, 113r)

A kronosztichonnak a magyar költészetben olyan óriási erejű és mennyiségű példája van, hogy pusztán példákat kiemelni fölösleges: itt inkább a korai elméleti reflexiók az érdekesek. A leoninusok egykori meg- és elítélése kapcsán idézni fogom a Sokféle rövid írását. A befejezés a kronosztichonokról szól: „A *Chronostichon* nevű Esztendőt jelentő Vers a *Leoninus* Vershez hasonló Érdem nélkül való Elmetörés, főképen ha ki Nyelvünkön tsinállya, mellyhez a Római szám úgy illik, valamint Török fejhez a Német kalap.”⁷⁶

De hát lehet-e kronosztichont másként csinálni, ha nem a római számoknak megfelelő betűk felhasználásával? Lehet, csak megkötés kérdése az egész. 1854-ben magyar verstanában Greguss Ágost közvetlenül a *chronostichon* után említette a *versus cabbalisticus*, s e terminushoz a következő lábjegyzetet illesztette:

A-tól i, j ig egyes számok (1 – 9), k-tól S-ig tizedek (10 – 90), t től Z ig századosok (100 – 500). Valami orosz-barát 1829-re készített ily ármányverset; a benne kifejezett remény azonban nem teljesült s bizonyosan nem is fog teljesülni. Curiosum gyanánt ide tesszük:

Constantinopolis Niclam superata tuebor.

Hasonló számítás szerint készült ármány-sor a magyar ötös is:

Szájjas gőgfí urak védve megejtik a hont.

A római számbetűkre alapított évsorok gyakoriabbak s a magyarban is számosabbban használtattak.⁷⁷

7. §. *Des vers rapportés* (Az összefésült verssorokról, Tabourot, 128v)

Mind az alakzatelemek elrendezését, mind a jelenség kutatástörténetét, mind magát a jelenséget tekintve az egyik legizgalmasabb megkötés. Feltűnő, hogy míg antik előzményeivel együtt e *contrainte* rendkívül gyakori az európai népnyelvű költészetekben, a mi irodalmunkban a hiányával tüntet. Ám meglehet, hogy ez csak annak köszönhető, hogy nem azonosított alakzatként vagy eljárás-ként (ki- vagy megkötésként) felismerhetetlen maradt, hiszen amely megkötésről nincs előzetes ismeretünk, azt nem is látjuk meg. Az ezt tárgyáló fejezet

76 Sokféle, Írá 's egybe szedé SÁNDOR István, Hatodik darab, Győrött, Streibig Jó'sef' betűivel, 1799, 50–51.

77 GREGUSS, *i. m.*, 84–85.

legelején Étienne Tabourot éppen e megkötés elképesztő méretű elterjedtségét emlegette, és azonnal bemutatta régi és tekintélyes példáját, az ősmintát:

Látván, hogy régóta mily sokan gyakorolták elmésen az összefésült sorokban való írást, valamint hogy korunkban oly gyakori és általános lett, hogy sokasággal inkább untató, mintsem gyönyörködtető, minthogy egyesek annyira kimódolttá tették az összefésüléseiket, hogy gyakran nem tudhatni, mit is akartak mondani, és így kellemes leleményüket túlzott kimódoltságuk rontja el, kevés példát iktatok ide neked. Vergilius művei között látható egy bizonytalan szerző Epitáfiuma, amelynél tudósabbat és naivabbat aligha kívánhatunk.

*Pastor, arator, eques, paui, colui, superai,
Capres, rus, hostes, fronde, ligone, manu.*⁷⁸

Ami a megkötés költőinek sokaságát illeti, Étienne Tabourot-nak igaza van: elterjedtségének mértékét azóta látjuk igazán, mióta a párizsi Centre de Poétique Comparé keretein belül az 1980-as években intenzív anyaggyűjtés folyt egy *corpus correlativum* létrehozására, kizárólag a XVI–XVII. századi szonettekben belül. Az Akkordok Ura igen sok szerzőt idéz e fejezetben, jobbára ötödrangúakat, kivéve Étienne Jodelle-t, számos „egybefésült sorokból álló” szonett szerzőjét.⁷⁹

E megkötést a görög költészet a *hüpszantoi* névvel emlegette (egybeszótt szavak), főleg epigrammákban élt vele, s innen vette át e contrainte-et a római epigrammaköltészet is. A XII–XIII. századi latin nyelvű poétikák szerzői (a Faral-anyagban), Hildebertus Lenomanensis, Mathieu de Vendôme és Alain de Lille alakzatot láttak benne, s *metrum applicatum*nak nevezték, amit csak a XVI. században váltott fel a *correlativi versus* elnevezés. Vagyis a *korrelációs*, az *applikációs*, a *rapportált*, sőt az *imbrikált* vagy *imbrikációs verssorok* elnevezés mind ugyanarra a jelenségre vonatkozik, csak az egyes nevek más-más időből származnak és különböző tudományágakból erednek.

78 „Veu que beaucoup de personnes ont practiqué de tout temps ceste spirituelle façon d'escrire en vers rapportez, & mesmes de nostre temps elle est si frequente & commune, que la multitude en est plus ennuieuse que plaisante, pource qu'aucuns se rendent si affectez, que pour venir à leurs rapports, on ne sçait le plus souuant qu'ils veulent dire, & gastent ceste gentille inuention par leur trop grande affectation: le t'apporteray peu d'exemples. Entre les oeuvres de Virgile, se void sur l'Epitaphe d'un incertain autheur aussi docte & naïf qu'on sçauroit souhaitter.

*Pastor, arator, eques, paui, colui, superai,
Capras, rus, hostes, fronde, ligone, manu.* TABOUROT, *i. m.*, 128v–129r.

79 Pierre LUSSON, Jacques ROUBAUD, *Lectures Rythmiques XI–XII. (Deux sonnets en vers imbriques d'Étienne Jodelle)*, Mezura, 10(1980), 1–43.; УОК, *Sur la devise de „nœu du feu”*: *Un sonnet d'Étienne Jodelle, Essai de lecture rythmique*, Langue Française, 49(1981. február), 49–67.

Hogy e ki- vagy megkötés természete látható legyen, egy olyan példán keresztül mutatom be, amely az alakzat francia kutatói számára az egyik orvosi szerepét tölti be. Mivel a magyar fordítás pontosan és kitűnően adja vissza magát a megkötést, Rónay György fordításában teljes egészében idézem Étienne Jodelle (1532–1573) *Comme un qui s'est perdu...* kezdetű szonettjét, mert szinte a teljes szonett egyetlen összeszótt, összefésült költemény.

Mint aki elveszett az erdő sűrűjében,
s utat, tisztást, irányt, élőlényt nem talál;
mint akit tengeren dühöngő ár dobál,
s már-már elnyelnek a vad hullámok sötétén;

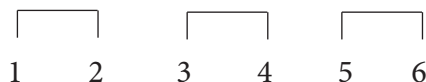
mint aki nagy mezőn bolyong, midőn vak éjben
merül el a világ: nincs ösvény, út, sugár
számomra, s eszemet vesztettem szinte már,
elvesztve, akitől üdvösségem reméltem.

Ám aki végre lát (ha múlnak a bajok),
erdőn, vizen, mezőn, tisztást, révet, napot,
felejtí kínjait, s úgy örül új javának.

Magam is, aki így gyötrődtem nélkülöd,
mindent felejték én, meglátva fényedet:
vak erdőt, vad vihart, fekete éjszakákat.

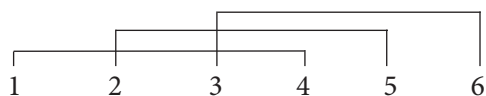
Bár szinte a teljes költemény korrelációs szonett, figyelmünket fordítsuk kizárólag a 10. sorra! E verssor úgy tartalmaz 6 elemet, hogy 3 + 3 elemet foglal magában. A következő elképzelt vagy visszaalakított sor tartalmazza a tárgyi-logikai kapcsolatokat az elemek között:

* erdőn tisztást, vizen révet, mezőn napot

Ezt úgy tudom korrelációs verssorrá tenni, ha a számokkal ellátott és egymás mellett lévő, egymással összekapcsolt elemeket egy-egy fésűnek fogom fel (ekkor három fésűvel rendelkezem), s minden egyes fésűnek két foga van. Ekkor a fenti elemeket a korreláció így rendezi át:

erdőn, vizen, mezőn, tisztást, rétet, napot

A visszaalakítás a „banális” mondatrendre ugyanúgy megtehető, mint a fordítottja, a „banális” mondatrend átalakítása korrelációs renddé. A szonett befejező sora a magyar fordításban nem korrelációs verssor: „vak erdőt, vad vihart, fekete éjszakákat”, de mi korrelációs sorra tehetjük, így: * *vak, vad, fekete erdőt, vihart, éjszakákat*. Sőt a két félsort fel is cserélhetjük, némi segédlettel:

* erdőt, vihart, éjszakákat, vakot, vadat, feketét.

Ha így teszünk, megkapjuk magyar nyelven Étienne Jodelle korrelációs szonettjének korrelációs befejezését:

Forest, tourmente, et nuit, longue, orageuse, et noire.

Ez egy háromelemű (ternáris, mert három fésűből álló) korreláció. A fésűk száma természetesen növelhető, ahogyan a fogak száma is, de arra gondosan ügyelni kell, hogy az egyes fésűknek ugyan tetszőleges, de mindig ugyanannyi foguk legyen, mert ellenkező esetben a korreláció összezavarodik, percepcionális problémák állnak elő. A fenti példa hármassága a petrarkista szonettekben azért messze a leggyakoribb korrelációs típus (és nem, mondjuk, a négyes korreláció), mert szerelemideológiai szempontból összefügg a férfiakra vadászó Diána hármas fegyverzetével. Hiába a sok fegyver, tör, háló, horog, lándzsa, íj, nyíl, a szerelmi fegyverek, az *armes amoureuses* szeretnek hármásával korrelálni egymással a XVI. században.

De térjünk haza, és nézzük meg a korrelációs megkötés példáit a magyar irodalomban!

Amikor Jókai Mór 1871-ben, *Eppur si muove. És mégis mozog a föld!* című regényének legelső fejezetében ismertette a csittvári krónika, e képzeletbeli miscellanea anyagát, a debreceni Hatvani István tanárhoz kapcsolta a következő „hagyományos verset” (ez Jókai Mór minősítése), s úgy tűnik, a fordítást maga készítette:

Infans, ut vervex, puerulus, nupta, maritus,
Cultello, flamma, fune, dolore cadunt.

(Báránként csecsemő, kis gyermek és anya és férj
Kés, láng és kötelen s fájdalom által esék.)

A rejtelmes epitaphium története az volt, hogy egy kisgyermek játékból csecsemő testvérét lekéselte; aztán féltében a kemencébe bújtt, ott kenyérsütő anyja ráfűtött, az anya kétségbeesetten felakasztotta magát, s a hazaérkező férj fájdalomában szörnyet halt. – Ez eseményről írandó epitaphiumra Hatvani jutalmat tűzött ki, s a legrosszabb diák írta rá a legjobb verset. Persze hogy az ördög készítette azt neki.⁸⁰

Ez egy korrelációs disztichon. Ha az egymásba fésült mondat alakzatelemeit banális elrendezésben adjuk, a következő kijelentést kapjuk: *Infans cultello, puerulus flamma, nupta fune, maritus dolora cadunt* (A csecsemő kiskés, a kisgyermek láng, a feleség kötél, a férj fájdalom által pusztult el). Ez a „hagyományos vers” annyira hagyományos, hogy ott szerepel Étienne Tabourot-nál, a *Bigarrures* 129. lapjának versóján:

Ce suyant est assez ioly:
Hircus cum pueris vnus, sponsa, maritus,
Cultello, lymphâ, fune, dolore cadit.

De ez a disztichon vajon miért és mitől „eléggé bájos”? Annyi mindenesetre tudható, hogy a kétsoros epitáfium már 1572 előtt létezett. A költemény Tabourot által idézett szövegváltozata felbukkan Gabriel Peignot *Filológiai mulatságok* című könyvében is, amely könyv magát *furcsa vagy különös poétikának* is minősíti. Bár könyvében másutt Peignot többször hivatkozik név szerint is Étienne Tabourot-ra, a mi disztichonunk esetében az egyértelmű ráhagyatkozást az jelzi, hogy a két sort az Akkordok Urának szövegalkajában hozza. A megkötésről Peignot így ír:

Összefésült verssoroknak nevezzük azokat, amelyek – disztichonokba rakva – úgy vannak kicsavarva, hogy az első verssor szavai a gondolatban és abban a sorrendben, ahogyan előjönnek, összekapcsolódnak a második verssor szavaival:

Hircus cum pueris puer unus, sponsa, maritus,
*Cultello, Lymphâ, fune, dolore cadunt.*⁸¹

Az *Eppur si muove* cselekményének történeti idejéhez viszonylag közel, 1833-ban jelent meg a Meyer-féle latin epigramma- és költeményes szöveggyűjtemény. A disztichon szövege itt is csak az első sor elején módosult. A szövegkiadás 1008. darabjaként a II. kötet 44. lapján olvasható:

80 Jókai Mór, *Eppur si muove. És mégis mozog a Föld* = J. M., *Regények*, 22, s. a. r. MARGÓCSY József, MARGÓCSY Józsefné OBERLAENDER Erzsébet, Bp., Akadémiai, 1965 (Jókai Mór Összes Művei), 23.

81 [Gabriel PEIGNOT], *Amusemens...*, i. m. (1808), 119.

*Vervex ut pueri unus, sponsa, maritus,
Cultello, limpha, fune, dolore cadunt.*

A kötet végén olvasható vonatkozó jegyzet merőben filológiai; nem utal szerzőre vagy ennek hiányára, sem keletkezési háttérre, pusztán a költemény korábbi kiadását sérelmezi (amely szöveggyűjteményt Meyer csak bővítette és javította), azt, hogy Burmann helytelenül helyezte el e szöveget a sírfeliratok közé, ráadásul hibásan adta ki.⁸²

Pedig e disztichon eredetileg csakugyan sírfeliratként jelent meg 1521-ben Jacobus Mazochius könyvében. Ő a feliratokat úgy csoportosította, ahogyan ezek Rómában megtalálhatók voltak, és a mi kétsorosunkat DE REGIONE CAMPI MARTI találjuk meg:

VERVEX ET PVERI PVER VNVS SPONSA MARITVS
CVLTELLO LIMPHA FVNE HIC DOLORE CADIT⁸³

Amikor szintaktikai alakzatunk valamely műfaj (epitáfium vagy epigramma) alcsoportjaként jelent meg, a hozzákapcsolt „rémtörténet” rendszerint elmaradt. Így az 1648-ban megjelent *Nugae venales* című gyűjteményben is, ahol a „nevetető” és „vicces-mókás” anyagban előbb egy *carmen* áll, „in quibus omnes primae literae incipiunt ab F” (ez is egy megkötés; Tabourot ugyanebben a könyvében külön fejezetet szentelt ennek is), majd *Carmen jucundum* címmel (!) (látuk, Tabourot „eléggé bájos”-nak minősítette) következik a mi disztichonunk, itt *Hirsus cum pueris...* kezdettel.⁸⁴

Egészen más szál az, amelyen át ez a disztichon összesodródik a debreceni „magyar Faust”, Hatvani István alakját övező legendáriummal. Jókai Mór 1856-ban megjelent *A magyar nép adomái* című könyvébe már négy Hatvani-anekdotát vett föl, s ezek között szerepel *Az ördög és a diák* című anekdota, amelyben a beékelt verssorokban írott disztichon olvasható: a beékelés avagy rapportatio olyannyira artifizialis, olyannyira „mesterséges” a magyar költészettörténet felől nézve, hogy ilyet csak az ördög találhatott ki (ti. maga ez a contrainte vagy megkötés „ördögi” találmány):

82 „1008. Anth. IV. 11. ubi inter epitaphia male est collocatum. Secundum, quod ibi additur, distichon errore cum illo coniunctum est, idemque Burmannus digessit et auxit lib. I. op. 48. iam ediderat.” *Anthologia veterum latinorum epigrammatum et poematum*, Editionem BURMANNIANAM digessit et auxit Henricus MEYERUS Turicensis, II, Lipsiae, Apud Gerhardum Fischerum, 1833, függelék, 34.

83 *Epigrammata antique urbis* [colophon:] ROMAE, IN. AEDIS. JACOBI MAZOCH / ROMANAE. ACAD. BIBLIOPOLAE / M. D. XXI. APRIL, LXXXIIa.

84 *Nugae venales sive Thesaurus ridendi & jocandi*, Anno 1648, Prostant apud NEMINEM; sed tamen VBIQUE, 97.

Egykor történt az az eset Debrecenben, hogy egy szegény asszony kimenvén a piacra, két kis gyermekét azalatt magokra hagyta. Az egyik gyermek még csecsemő volt, a másik lehetett hároméves. Az asszony férje hentes volt, s a nagyobbik fiú, sokszor látva, miként öldösi apja az ürüket, azt gondolta ki, hogy kis öccsével ő is mészárosot fog játszani, s fogta az öreg kést, s azt a gyermek nyakába döfte. Csak akkor ijedt meg aztán, mikor látta, hogy megölte kis öccsét, s féltében elbújt a kemencében, melyet anyja telerakott szalmával, sütéshez készülve. Az asszony megjött, s legelső dolga lévén a kemencét befűteni, a kisfiú, ki odabújt, a lángok közt összeégett, ekkor az asszony ki akarta vonni a parazsat a szénvonóval, akkor látta meg, hogy gyermeke iszonyúan odaégett. Kétségbeesve rohan erre a szobába, s amint ott a másik gyermekét vérében fekvé találja, fog egy kötelet, ő a mestergerendára felakasztja magát. Néhány perc múlva érkezik maga a gazda, s amint első tekintetre családja mindhárom tagját oly irtózatosan kimúlva látja, a fájdalomtól egyszerre megszakad a szíve, s holtan rogyik össze. Az eset nagy zajt csinált a városban, a részvét általános volt. A közönség sírkövet akart emeltetni a szerencsétlenül kimúlt családnak, mely ily rendkívüli fátum által érte végét, s Hatvani jutalmat tett fel diákjai között annak, ki a legrövidebb és legjobban kifejező sírverset fog készíteni az esetre.

Volt a togátusok között egy Bóta nevű rendkívül együgyű ember, kit az egész kollégium minden gúny tárgyának tartott, kinek ostobaságánál csak a restsége volt nagyobb, ki ha leckét mondott, azt a tíz körmére írta s azon olvastatta le, s verset ha kellett írni, mindig a szomszédját kérte meg, hogy firkantson neki egyet. Most azonban jutalom és kitüntetés lévén a megoldott feladathoz kötve, senki sem akart neki verset írni; amice Bóta tehát sok tollat összerágott anélkül, hogy egy gondolatnak urává tudott volna lenni, s mikor Debrecen városában nem talált gondolatot többé, kiment a Nagyerdőre, hogy majd ott keres egyet.

Híttá-e az ördögöt vagy sem, azt már nem mondhatom, meglehet, hogy biz ő emlegetett olyasformát, hogy miért nem tud az ördög most őneki valami kész verssel előállani; elég az hozzá, hogy amint így töprenkednék magában, íme szemközt jó rá egy különös viseletű úriember, rendkívül furcsa színű ábrázattal, kancsal szemekkel és igen-igen görbe orral, ha jól emlékszem reá, még egy kicsit sántított is. Ez megszólítja amice Bótát, hogy mit töprenkedik? – Verset kell írnom erről meg amarról, felel bosszúsán emez, aztán nem akaródzik kijönni. – Ha csak az a baj, szól az idegen, írok én amicének egyet, hanem hogy el ne felejtsem a nevét, s majd otthon megláthassam, kérem, írja fel egy darab papírra, három csepp vérével. – Amice Bóta ráállt az ajánlatra, akár eret is kész lett volna vágatni magán egy versért, s miután megkarcolt kezének három csepp vérével nevét leírta a papírra, az idegen úriember átadta neki a kívánt verset, mely a következő két sorból állott:

*Infans ut vervex – puerulus – nupta – maritus
Cultello – flamma – fune – dolore cadunt.*

Amice Bóta beadta a verset, s íme azt egyhangúlag legjobbnak találták valamennyi között.

Mindenki csodálkozott rajta; mind professzorai, mind tanulóársai jobban ismerték Bótát, mint hogy tőle várhatták volna a legkitűnbbeket.⁸⁵

A továbbiakban Jókai elbeszéli, hogy Hatvani professzor miként jön rá a valódi szerző kilétére, s miként menti meg tanítványát az ördögtől.

Imre Lajos *A magyar Faust* című tanulmányában – Jókai egyik szövegének bekapcsolásával – a szóban forgó disztichont még szorosabban kötötte Hatvani István legendás élettörténetéhez, másrészt viszont okkal figyelmeztetett arra, hogy vándoranekdotáról van szó.

Jókai szerint ugyanis az a Veronka, vagyis annak a lelke jár haza, kit Hatvani szeretett, de a kit szülei, míg ő külföldön jár, egy hentes mesterhez adnak nőül s mire hazakerül, már két fia is van. A fiatal professzor elég vigyázatlan volt ahhoz, hogy a fiatal asszonyt megátkozta: „vigye el az ördög!” És az átok beteljesedik rajta. [...] Ennek az asszonynak szerez tehát nyúgalmat Hatvani az apa kérésére. [...]

Ugyanilyen esetet említ Weber Demokritosz III. kötetének 344–345. lapjain, avval a különbséggel, hogy a testvérét meggyilkoló fiút maga az anya szúrja le. A distichon itt így alakul:

Sus, pueri bini, puer unus, nupta, maritus
Cultello, lymphá, fune, dolore cadunt.⁸⁶

Igen, a rendkívül népszerű weberi *Demokritosz*-könyváradat 3. kötetében valóban ott van a Jókai Mór idézte disztichon (én a 3. kötet 1843. évi kiadását értem el). Itt a történet így szól:

[...] und das eine tragische Begebenheit schilderne Distichon, wo zwei Knaben eine Schweinemesselei nachahmen, der eine als Messger niederstösst, und da während dieser Scene ihr Kleines im Gabe ertrinkt, sich erhängt, worüber der Mann aus Gram stirbt, ist seine so leichte Ausgabe, und mit Geist gelöst:

85 JÓKAI MÓR, *A magyar nép élce*, Bp., Unikornis, é. n., 35–37.

86 IMRE LAJOS, *A magyar Faust (Befejező közlemény)*, Erdélyi Múzeum, 10(1893)/4, 247–248.

Sus, pueri bini, puer unus, nupta, maritus
Cultello, lympha, fune, dolore cadunt.⁸⁷

A 13 kötetből álló weberi Demokritos 3–4. kötete, valamint az 5. kötet első 109 oldala megmaradt Jókai Mór könyvhagyatékában, az imént idézett szöveget tehát a regényíró *bizonyosan* ismerte, mert megvolt neki.⁸⁸ Egyszerűsödik a kérdés: honnan vette Carl Julius Weber a disztichont és a hozzá kötődött rémtörténetet? Nyilvánvalóan a Grimm-fivérek „mesekönyvéből”. Az 1812-ben megjelent 1. kötetben itt további útmutatásokat kapunk e költemény és a rémes történet múltjáról:

Die zweite [Rezension] findet sich in Martin Zeilers *Miscell.* Nürnberg. 1661. S. 388 der sie aus J. Wolf *Lectiones Memorabiles.* L a v i n g. 1600. fol. genommen. Es wird hinzugesetz, der Papst, der zu Zeit dieser Geschichte gelebt und ein fertiger Poet gewesen, habe versucht sie in ein Distichon zu bringen, es aber nicht vermocht. Da habe er einen stattlichen Preis darauf gesetzt, den ein armer Student verdienen wollen, dieser habe sich auch lange umsonst gequält, bis er endlich unmüchtig die Feder weggeworfen und ausgerufen: „kann ichs nicht, so mags der Teufel machen!” Dieser sey alsbad erschienen, habe gesagt er wolle es zu Stand bringen, die Feder aufgenommen und geschrieben.

Sus, pueri bini, puer unus, maritus
Cultell', lympha, fune, dolore cadunt.

Neuerdings hat Werner in seinem Trauerspiel der 24ste Februar die alte Fabel benutzt und damit die Macht menschlichen Poesie gegen den Teufel bewährt.⁸⁹

87 „[...] ez egy tragikus mozzanatot megörökítő disztichon, a történetben két fiú egy disznóvágást játszik el, az egyikük a böllért imitálva agyonszúrja a másikat, a jelenet alatt pedig a legkisebb gyermek belefut a kádba, az anya végül felkötöti magát, amitől az apai bánatában meghal, s megkönnyebbülve leheli ki lelkét:

Sus, pueri bini, puer unus, maritus
Cultell', lympha, fune, dolore cadunt.”

Carl Julius WEBER, *Demokritos oder hinterlassene Papiere eines lachenden Philosophen*, Stuttgart, Scheible, Rieger & Hattler, 1843, 335.

88 „Egy ember, akit eddig nem ismertünk”: *A Petőfi Irodalmi Múzeum Jókai-gyűjteményének katalógusa*, 1, Könyvtára, szerk. E. CSORBA Csilla, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 2006, 907. tétel.

89 „A második (ismertetés) Martin Zeiler gyűjteményében található (Nürnberg, 1661) J. Wolf *Lectiones Memorabiles*-ének 388. lapján. L a v i n, szül. 1560-ban. Hozzáteendő, hogy a pápa, aki ezen történetek idején élt és jó tollú költő volt, megpróbálta mindezt disztichonba foglalni, azonban nem járt sikerrel. Költői versenyt hirdetett, melyet egy szegény diák próbált megnyerni, sokáig gyötörte magát, míg végül dühösen eldobta a tollat és felkiáltott: »nem vagyok rá képes, csinálja meg az ördög!« Az ördög ekkor azonnal megjelent, és azt mondta,

Itt már maga az ördög is készen áll a debreceni egyszerűsített honosításra! Martin Zeiler az 1661-ben megjelent könyvében egyrészt visszautalt a történet és a kétsoros vers kapcsán az ő forrására, másrészt nála is készen áll minden: a szörnyű esemény sor, a verselő diák, és természetesen a végső szerző, az ördög is. A fejezet címe: *Az ördög*.

Man sagt ins gemein / der Teufel sey ein Tausent Künstler. Es erzehlet Wolfius in seinem Memorabilibus, dass einsmals ein Hausvatter hab Schwein geschlachtet / welches seine Kinder gesehen. Als Sie nun / Nachmittag miteinander spielen wollen / habe das eine Kind zum andern gesagt: Du solt das Schweinchen / und ich der Messger sein, habe darauff ein bloss Messer genommen / und es seinem Brüderichen in den Halss gestochen. Die Mutter welche oben in den Stuben gegessen / und ihr jüngstes Kindlein / in einem Zuber / gebadet / als Sie das Schreyen ihres andern Kindes gehöret / sey alsbad hinunter gelauffen / und als Sie gesehen / was fürgangen / habe Sie das Messer dem Kinde / auss dem Halfe / gezogen / und es aus Zorn / dem andern Kinde / welches Messger gewesen / ins Hertz gestossen: Darauff seye Sie bald wieder nach der Stuben gelauffen / und habe sehen wollen / was Ihr Kin din den Badzuber / mache / welches aber / unter dessen in dem Bad ersoffen. Desswegen dann die Frau so voller Angst worden / dass Sie in Verzweiflung gerathen / sich / vom ihrem Befinde / nicht wollen trösten lassen / sondern selbst erhenckt. Der Mann sey vom Felde kommen / und als Er dieses alles gesehen / hab sich so bekümmert / dass Er kurz darauff auch gestorben. Der damalige Pabst / welcher ein guter Poet gewesen / als er von dieser erschrocklichen Histori gehört / habe versucht / Sie in ein Distichon zu bringen / hab es aber zu thun nicht vermocht; sondern ausruffen lassen / wer diese Histori mein Distichon, oder zween Vers bringen würde / dem wol Er eine statliche Verehrung geben. Als dieses ein armer Student gehört / hab Er sich daran gemacht / hab ihm aber auch mit angehen wollen. Entlich hab Er / aus Zorn / die Feder weggeworfen / und gesagt. Kan ichs dann nicht / so mag es der Teufel machen, welcher auch alsobald erschienen / und gesagt: Ja / ich will es machen; schreib:

*Sus, pueri bini, unus, Nupta, Maritus
Cultello, Lymphâ, Fune, Dolore cadunt;*

Sihe D. Schuppil Ehren Rettung / p. 95. seqq.⁹⁰

megcselekszi, felvette a tollat és írni kezdett: [...] Nemrégiben Werner szomorújátékában, február 24-én e régi mesét használta fel és ezzel az emberi költészet hatalmát bizonyította az ördög ellenében.” (Kántás Balázs fordítása). *Kinder- und Haus-Märchen*, 1, Gesammelt durch die Brüder GRIMM, in der Realschulbuchhandlung, Berlin, 1812, XVI–XVIII.

⁹⁰ „Ügy mondják / az ördög tehetséges művész. Wolfius is így meséli Memorabilibusában, hogy valaha egy férfi levágott egy disznót, / amit gyermekei láttak. Aznap / délután egymással

Innen már könnyű volt az út a Grimm fivérek mesegyűjteményéig, amelyben a rémséges történet 22. szám alatt és *Zum Kinderschlachtspiel* címmel szerepel 1812-ben.

Maga a „rémtörténet” vagy alaptörténet igen régi. A 175 és 235 között élt Claudius Aelianusnál még nem kapcsolódott hozzá sem a disztichon, sem – természetesen – az ördögi segítség a diáknak.⁹¹ Az „Aelius” nyomtatásban először 1545-ben jelent meg, ez után társult hozzá az „ördögi” korrelációs kétsoros vers, valamint a diák szerződésének története az ördöggel, hogy idővel hozzákapcsolódhasson a debreceni Hatvani István alakjához.

De lépünk tovább a kevés egyéb, ám hazai példákhoz! Jókai Mór gyakran eljátszott az összefésüléssel, és olykor egészen közel került a szabályos korreláláshoz. Például a *Szerelem bolondjai* című könyvének ebben a bekezdésében:

Az ám nem hízelgett, az megbántotta durván, vakmerőségével. Megbántotta őt akkor, amikor ha nem tisztelte benne a szűz hajadont, tisztelnie kellett volna benne a szegénységet. *Kinek nem arcát kellett volna, nem csókjával, nem meggyalázni: de kezét, de könnyeivel, de megszentelni.*⁹²

A következő példa szintén meglepő szövegkörnyezetből lép elő. Esterházy Péter *Hahn-Hahn grófnő pillantása* című regényében egy, a teljes szerkezet által kiemelt, hangsúlyos helyen, egy fejezet legvégén, a *forma* szóval összefüggésben olvashatjuk bizony a következő gyönyörű mondatot, melyet szintén saját kiemeléssel idézek:

játszottak / az egyik gyermek így szólt a másikhoz: te légy a disznó, / én pedig a böllér, fogott egy éles kést és / kisöccsét nyakon szúrta. Az anyjuk, aki a szobában ülve / legkisebb gyermekét / egy csöbörben / fürdette, / amint a kiáltást meghallotta, / azonnal kiszaladt / és amint meglátta / mi történt / a kést gyermeke / nyakából kihúzta, / és dühében / a másik gyermeket / aki a hentest játszotta / szíven döfte: azzal visszaroht a szobába / és látta, hogy kisgyermeke / akit csöbörben hagyott / belefulladt a vízbe. Ettől az asszony annyira megrémült, / annyira kétségbe esett, / hogy vigaszt nemelve / inkább felkötötte magát. Amikor a férje hazajött a mezőről, / és meglátta mindezt, / annyira elkeseredett, / hogy rövidesen meg is halt. / Az akkori pápa, / aki egyébként jó költő volt, / ahogy meghallotta a szörnyűséges történetet, / megkísérelte / az egész disztichonba szedni, / ám nem járt sikerrel, / s kihirdette, / hogy aki ezt a történetet disztichonba vagy (?) versbe szedi, / állami díjat fog kapni. Amint egy szegény diák ezt meghallotta, / azonnal nekiveselkedett a feladatnak, / ám nem járt sikerrel. Végül pedig / mérgeben / eldobta a tollat, és azt mondta, nem tudom megírni, hát írja meg az ördög, mire az ördög azonnal megjelent, és így szólt: / Rendben, megteszem hát: megírom [...]. (Kántás Balázs fordítása.) Martin ZEILER, *Miscellanea, oder Allerley zusammen getragene Politische / Historische / durchwürdige Sachen*, Gedruckt zu Nürnberg, Anno 1661, 388–389.

91 Az általam használt görög–latin nyelvű kiadás: Clavdii AELIANI sophistae *Varia historia et fragmenta*, cvm integro commentario Jacobi PERIZONII, Lipsiae, 1780, Tomvs II, 209–212.

92 JÓKAI MÓR, *A szerelem bolondjai*, Bp., Magyar Helikon, 1972, 302.

Mintha egy jobb kanyar helyett *három* balt tennénk.⁹³ Nem mintha volna valaki, akit keresni lehetne. Utazó köteles nem egyéniség lenni, lenni akárki, azaz tartozik bóklászni a valaki és a senki között, tartozik lenni a végtelen, vagy álszerényebben a létező, a forma, lenni *egy bődön, egy bőrónd, egy börtön, mézestül, zoknistul, rabostul*.

Azért örülök annak, hogy mind a Jókai-eset, mind az Esterházy-eset prózában fordul elő, mert a korrelációs megkötés, mint láttuk, az európai költészetben volt rendkívül gyakori. A *contrainte*-et kutató Jacques Roubaud így írt a tapasztalatáról: „Az Alonso által lábjegyzetben említett néhány sallustiusi példán kívül nem találkoztam korrelációs esettel prózában.”⁹⁴

Verses formában persze a mi irodalmunkban is inkább várható a megkötés felbukkanása. Korrelációs latin nyelvű epigrammát talált 1979-ben Korzenszky Miklós Richárd Johannes Baptista Adolph latin nyelvű versgyűjteményében. A szintaktikai alakzat, vagyis megkötésünk elnevezése itt *paralellon*. „[...] a *paralellon* (másként: *correlativi*) ismét csak a szavak ügyes elrendezésén alapszik. Lényege, hogy az előző verssor egy-egy szava összefüggésben legyen a következő verssor sorrendben megfelelő szavával.” J. B. Adolphnál ez így néz ki:

Miles	Protector	Dux	Rector	Mysta	Patronus
Defendit	Servat,	Ducit	Regit,	Immolat,	Adstat,
Divos,	Commissos	Comites	Pia,	Numen,	Egenis. ⁹⁵

És jöjjön most a gyöngyszem, egy visszatéréssel az imaginárius csittvári krónika szellemi közegébe! A Baksai Dániel által 1832 előtt Debrecenben összeállított *Mindenes Gyűjtemény* Sárospatakon őrzött kéziratában olvasható a *Ki a jó férj?* című négy soros, amelynek utolsó két sora (3, 2) típusú korreláció (3 „fész”, mindegyikőjük 2 „foggal”). Az alakzatelemeket dőlt betűkkel írom:

Az a jó férj, nagysád, ha tudni kívánja,
 Aki olyan, mint a pogányok bálványa,
 Azaz: szája, füle, szeme van, mint annak,
 Mégis néma, siket és ami legfőbb, vak.⁹⁶

93 A „három” arra vonatkozik, hogy egy hármas, vagyis ternáris korrelációt olvasunk.

94 Jacques ROUBAUD, *Sur le sonnet rapporté*, Cahiers de Poétique Comparée, 6, Publications Langue d’O, Paris, 1983, 93.

95 KORZENSZKY, *i. m.*, 514.

96 BÁN Imre, JULOW Viktor, *Debreceni diákirodalom a felvilágosodás korában*, Bp., Akadémiai, 1964, 214.

8. §. *De l'Écho* (Az Ekhóról, Tabourot, 139r)

Egy látszólag jól ismert, de szerintem nem pontosan értett nemzetközi és magyar költészettörténeti jelenség ez. Nálunk a régi magyar költészet kutatói műfajt láttak benne – holott megkötés. S mivel e *contrainte-re* támaszkodva egy Balassi, egy Rimay és egy Zrínyi is írt ilyet, arisztokratikus műfajt láttak benne – holott a megkötés költészetszociológiai szempontból semleges, ami annyit tesz, hogy igen sok különböző költészeti-műveltségi tömbben találkozhatni vele. Étienne Tabourot azért is foglalkozott vele az akrosztichonokról írott fejezet után, mert e két megkötés, az akrosztichon és az ekhós verssor (és rím) egyugyanazon költeményben, egyszerre is működésbe léptethető. Amikor 1572-ben a fejezet elején Tabourot ismertette, akkor előbb a hagyományán keresztül definiálta, és ráadásul kettős módon: kulturális-történeti tradícióként Ovidiushoz kötötte, természeti-fizikai (akusztikus) jelenségként Arisztotelészhez.

Tudnod kell, hogy a költői fikciók szerint Echo a kivételes szépségű Narcissusba szerelmes nimfa volt, aki annak dacára, hogy az ifjú megvetette őt, bár tűrte szerencsétlenségét, mégis halálosan szerette ezt a kegyetlen ifjút, & végül azért kiáltozott, hogy az Istenek kegyelméből hanggá váljék, és az istenek ilyen módon átváltoztatták őt, úgy, hogy a hangja a halálig elkísérte azt a nyomorult ifjút, aki belehalt az önmaga iránti szerelembe, & abba, hogy nem részesíthette magát gyönyörben; e fabulát kimerítően leírta Ovidius az *Átváltozásokban*. A Filozófusok, különösen Arisztotelész a problémák című írásában, úgy tartották, hogy ez nem más, mint a levegő visszaverődése; néhány szikla, üreg, boltozat vagy mezei grotta visszatartja a hangot & addig őrzi, mígnem az kiszökik s visszatér oda, ahonnan jött: & nem haladhat el hét szótagig, Lucretius tanúsága szerint *Sex etiam ac sepiem vidi loca reddere voces*, jóllehet a régiek följegyeztek két valódi helyet, ahol Echo hétszótagos volt, vagyis az olympiai oszlopcsarnokot, amit ez okból *Heptaphonosnak* neveztek, & a másik hely Cizique város a tornyaival, melyek ugyanennyi hangot vertek vissza. Én három helyet jegyeztem föl, melyek legalább hat szótagosak. Az egyik Tolose-ban van, közel a Roguets-hez, a másik a Langres-tól négy mérföldre lévő Vaulx faluban: És még másik van Itáliában, közel a Sibylla barlangjához, és még beszélő Charantoné is, közel Párizshoz. És Retatince nénémától hallottam, hogy amikor ezek a hangok hallhatók, akkor bizonyosan szellemek róják le bűnbánatukat e világon. (Tabourot, 139r–140r)

Tabourot magyar kortársa, Balassi Bálint ugyanezt a kettős, ovidiusi-mitológiai és természettudományos-akusztikai eredeztetést adja az *Egy útonjáró szerzette ének* argumentumában:

Mely kérdezkedésének mindenikére választ és értelmet vesz az erdő hangosságátúl mindenik vers végiben, mert erdőn menvén éneklette az útonjáró. De nem könnyen értheti meg az éneket, aki nem tudja, hogy micsoda az Ekhó. Az pedig semmi egyéb, hanem csak az hangosság, ki vagy palotátúl, vagy erdőtül, vagy egyéb hangos helytül szokott embernek rikoltására vagy éneklésére az szózat után, az mondott igének végében feleletképpen esni. Ezt az Ekhót a régi bölcs versszerző deákok tündéraszonynak hirdették lenni s erdők között lakni s csak akkor szólni, midőn az útonjárók az erdőken általmentekben énekelnek. Azért az Ekhó semmi nem egyéb ugyan valóban igazán, hanem csak az erdő hangossága s ez az ének értelme.⁹⁷

Mivel Echo Balassinál egy útonjárónak felelget, a költemény valószínű mintája Johannes Secundus *Echo*, *Viator* című latin költeménye volt (kezdősora: *Quae Diua cauos colis recessus...*).⁹⁸

Étienne Tabourot világosan elmagyarázza, hogy az akusztikai magyarázat mellett miért van szükség az ovidiusi szcenírozásra: mert van a rímeknek egy olyan fajtája, az ún. koronás vagy megkoronázott rím (*rime couronnée*), amely nem más, mint „egy Echo lélek nélkül” (*vne Echo sans ame*). S amikor e rímfajtat imígyen definiálta, a példát rá természetesen Clément Marot-tól vette:

A koronás rímek, melyeket az elmúlt időkben szerzettek, nem mások, mint Echo lélek nélkül, és egy megkettőzött rím. Mint Marot-nál is, kivéve a második sort.

La blanche *Colombelle belle*
Souuent ie vay priant criant [...].⁹⁹

Ebben pontosan követi Thomas Sébillet 1548-ban megjelent poétikai értekezését, még a marot-i példát illetően is. De Sébillet írt még valami fontosat koronás rím és ekhós rím azonosságáról és különbségéről is: „Ekho is ennek a koronásnak egyik fajtája: de itt a korona kívül van a verssor mértékén és kompozícióján: másként megismételve ugyanannak a hangzatnak vagy egy, vagy több szótagját, kettős értelemmel vagy kétértelműség nélkül: miként ebben az

97 Az argumentum Balassi 54. énekének (*Ó, magas kösziklák*) változatához járul a *Fanchali Jób-kódex*ben.

98 *Ioannis Secvndi Hagiensis poetae elegantissimi opera*, nunc secundum in lucem edita, Apud Andream Wechelum, sub Pegaso, in vico Bellouaco, Parisiis, 1561, 152r–153r.

99 „Les rimes couronnées qu'on faisoit au temps passé, ne sont autre, qu'vne Echo sans ame, & vne rime redoublée. Comme celuy-ci de Marot, hormis au second vers.

La blanche *Colombelle belle*
Souuant ie vay priant criant [...]. TABOUROT, *i. m.*, 143r.

epigrammában: Respon Echo, & bien que tu sois femme [...].”¹⁰⁰ A hangzás-szerkezetét tekintve azonos (équivoque), de kétféle rím, a koronás és az ekhós rím közti különbség világos: míg a megduplázott és a koronás rím esetében a rímfelelő szótagszáma beszámítandó a verssor szótagszámába, addig az ekhós rím szótagjai – *syllabes non comptées* – nem számítandók bele, mert *kívül* vannak a verssoron. Balassi Bálint ekhós rímei túl és kívül vannak a később róla elnevezett versszak kötelező 57 szótagján, s természetesen túl és kívül vannak a versszak utolsó, 7 szótagú során. Később látható lesz, hogy felező tizenket-tőseiben Gyöngyössi Jánosnál viszont Ekhó válaszai bizony beszámítandók, csak a zárójelbe tett (Ekhó) hagyandó el a számlálás során. Étienne Tabourot a korábban Thomas Sébillet által idézett *epigrammát* idézi, ráadásul, mivel az idézett, ekhós rímű költemény erősen nőgyűlölő irányú, az Akkordok Ura ugyanezzel az ekhós megkötéssel készített nődicsérő példával ellensúlyozza. De ami ennél sokkal fontosabb a számunkra: Sébillet és Tabourot egy epigrammával illusztrálta az ekhós rím jelenségét mint egy olyan megkötetést, amely szinte bármilyen műfajban megjelenhet. Amikor Echo tündérazszony működésére Tabourot példákat hoz fel, első rangos francia példája Joachim du Bellay-tól való (a *Pieuse Echo, qui erres en ce bois...* kezdetű költeményből idéz). Ám amikor Erasmus 1526-ban írott *Echo* című dialógusára utal,¹⁰¹ akkor még az *ekhós vers* megjelölésről is le kell mondanunk, mert Roterodámi Rézmán munkája *ekhós próza*. De még az ekhós próza is az irodalom része: ám kihasználva azt, hogy az ekhó természeti-akusztikai jelenség, az Akkordok Ura a mindennapi életből vett mikroanekdotákat is elmesél, nemcsak Retatince nénje véleményét a szellemhangokról, de *il magnifico Senatore di Milano* esetét, akit egy mély vízmosság mellett éjjel rossz szellemek szedtek rá visszhanggal, és majdnem elveszejtették.

Ami az ekhós rímet illeti, technikai szinten ez annyit tesz, hogy ha bárki francia költő ismeri a rím fajtáit, köztük a megkettőzött és a koronás rím jelenségét, akkor egyúttal már az ekhós rímét is ismeri, mert csak két dolga van: szcenírozni kell, vagyis egy dialógus egyik fiktív beszélőjeként fel kell léptetnie Ekhót, valamint kivinni az Ekhótól elhangzó választ a verssor és a versszak szótagszámán kívülre. Ha bárki magyar költő, mint Rimay János, kiötli a *nép – ép* rímet, ez után bármikor ekhós rímként is fölhasználhatja. Ha valaki, mint

100 „Echo est aussy vne espe’ce de couronne’e: mais en ceste cy la couronne est hors de la mesure & composition du vers: autrement re’pe’tant ou vne ou plusieurs syllabes mesmes de son, en ou san e’quiuiouque: comme en cest e’pigramme: Respon Echon, & bien que tu dois femme [...]”, Thomas SÉBILLET, *Art poétique François*, A Paris, 1548, 78v.

101 „A Költők a Költés kedves módját találták meg a szavak olyan megismétlésében, melyet Echónak neveztek el. Erasmusnál találtsz egy kedves Dialógust ebben a formában.” „Les Poètes on trouué vne gentille façon de Poëtiser sur la repetition des mots qu’ils on surnommé vne Echo. Tu as en Erasme vn gentil Dialog en ceste forme.” TABOUROT, *i. m.*, 142r.

Liszi László, kitalálja a *magyar – agyar* rímet, ez után ekhós rímként bármikor fölhasználhatja.

Gyöngyössi János is élt a megkötések halmozásának eszközével. Kemény Far-
kas és Kornis Mária 1775. április 23-án tartott menyegzőjére meglehetősen ter-
jedelmes költeményt írt, amely a második részében »ekhós«, de ehhez egy újabb
contrainte társul: az ekhós rímszó megismétlése a következő versszak legelején
(amit aláhúzással jelzek – Sz. Cs.). A költemény befejező 4 versszaka így szól:

Aranyas' Vizei elébb meg-térjenek,
Kintses fővényei koldulni menjenek,
Mint sem ez Egygyé lett szivek meg-szűnjenek,
Vagy bal szerentsétől féljenek (Ekhó) *Éljenek.*

Éljen e PÁR, 's hozzá Júno szállást-kérjen,
Az Égnek szebb' 'sirja Házokhoz bé-férjen,
Vig életek meszsze nyúló határt mérjen:
'S számos esztendőket így esmérjen (Ekhó) *Érjen.*

Érjen, azt kívánom, és meg-ne zavarja.
Hireket az álnok nyelvnek zürzavarja.
A' mordály irigység kedveket ne marja,
Sőt azt a' kegyes Ég *takarja* (Ekhó) *Akarja.*

Akarja-is, midőn jobb-karján e' végre
Viselvén, állítja értz-talpra, nem jégre;
Hazánkban emeli Fényes'bb Felsőségre,
Onnét halhatatlan Ditsőségre (Ekhó) *Égre.*¹⁰²

Ami a strofa legvégéről a rákövetkező versszak elejére „átkigyózó” rímeket ille-
ti, a versszakok ilyen (formális) összeláncolásának egyik módját megtaláljuk egy
közköltészeti lakodalmi köszöntőben (*Kik vagytok? Pindusról jöttetek vagy hon-
nan?*),¹⁰³ illetve azzal közel egy időben, 1794-ben az igen termékeny költőnő, Mol-
nár Borbála verseiben. A formális összeláncolás elemeit dőlt betűvel kiemelve:

Látlak én *messzeségemben*
Nagy *messzeségemben*,
S lelkeddel beszélgetek;
Tsókjaidra *képzésemben*,

102 Gyöngyössi Jánosnak *Magyar versei*, i. m., 34–35.

103 RMKT XVIII/8, 113. sz.

Édes képzésemben,
Tsókokkal felelgetek.
Estvéli gyenge szellőktől
Kérdezd hollétemet
Mégmongyák ők; s nyögésektől,
Tsendes nyögésektől,
Tanuld ki szerelmemet,
Hívségemet, hívségemet.¹⁰⁴

A strófa végén álló (itt és most esetlegesen: ekhós) rím megismétlése a következő versszak legelején (vagy a sorvégi rím megismétlése a rákövetkező sor legelején) régi rímfajtája a francia költészetnek, már a Nagy Retorikusok gazdagon éltek vele. A poétikákban az ilyen rímek a *rime fraternisée* nevet kapták, és végig ott vannak a francia poétikák és verstanok hosszú-hosszú sorában. Legfrappánsabb definícióját a XVIII. század legelején Pierre Richelet találta fel, olyannyira, hogy Gabriel Peignot idézőjel és hivatkozás nélkül szó és betű szerint csak megismételte. „A *testvériesült Rím*ben a verssor utolsó sora vagy teljes egészében, vagy részben megismétlődik a következő verssor elején, vagy azonos hangzással, vagy másféle módon.”¹⁰⁵ De ezt a poétikai-szerkesztési jelenséget az értekezések szerzői miért nem tárgyalták a *bigarrure*-ök, a *contrainte*-ek között? Nyilvánvalóan azért, mert a *rimes fraternisées*, valamint a hozzájuk igen közel álló *rimes enchainées* (összeláncolt rímek) benne maradnak költeményekben. Ellentétben Tabourot vizsgált nyelvi jelenségeivel, amelyek nem-költeményben ugyanúgy föllelhetők, mint közmondásokban vagy a közbeszédben.

Szilágyi Ferenc, úgy tűnik, végleges érvénnyel vitatta el Csokonai Vitéz Mihály szerzőségét a *Poétacenzura* című lakodalmi játéktól: Nagy István, Csokonai évfolyamtársa 1796. december 9-én adatta elő diákjaival a II. változatban kissé kínos ekhós rímet is tartalmazó darabot.

Dunyhát a' Zsupra, pénzt a' Salupra,
Rongyos a' palást, vegyünk hát, társ, mást.
(Echo) Csuprot, valyat, tolyást. [II: Rokás áldomást]¹⁰⁶

Ez ugyanaz a darab, mint amelyet Balassa József már 1895-ben közölt, egy másik, de szintén debreceni eredetű szövegforrásból.

104 Idézi MEZEI Márta, *Felvilágosodás kori líránk Csokonai előtt*, Bp., Akadémiai, 1974, 173.

105 „Dans la Rime *Fraternisée* le dernier mot du vers est répété en entier, ou en partie au commencement du vers suivant, soit par équivoque ou d'une autre manière.” RICHELET, *i. m.*, xlv.

106 SZILÁGYI, *i. m.*, 100–101. A színdarab kritikai kiadása: RMDE XVIII/1/1, 330.

Hogyan jutottunk el ide a Balassik és a Zrínyik ekhós versei után? 2013-ban egy konferencián a következő kérdést tettem föl: „Van-e fogódzónk ahhoz, hogy valamely nyelvi-poétikai jelenséget, még pontosabban megkötést egyértelműen arisztokratikusnak vagy populárisnak, mű- vagy közköltészetinek tekintsünk?”¹⁰⁷ Kétségtelenül impozáns dolog, és még valamennyire védhető is kifinomultságra és arisztokratizáló poétikai hajlamra következtetni az ekhós versek sorozatában Balassi Bálinttól Rimay Jánoson át Zrínyi Miklósig. Csakhogy ekkor elfeledkezünk azokról a Kőrösi Radó Istvánokról és névtelenekről, akik szintén éltek az ekhó-fikció és az ekhós rím eszközével. 1630 körül a Batthyány-udvaron belül Kállay Kopasz Pál levéllel fordult Aranyasi Istvánhoz, aki versszerző is volt (egyébként Batthyány Ádám familiárisa) azzal a kéréssel, hogy az ő szerény verseit is juttassa ura kezébe. A megszólítás után rögtön egy rövid, Aranyassy István dicséretét zengő költemény következik, és a deák pozícionáltsága nyilvánvalóan azt követelte meg tőle, hogy „vágja ki a (poétikai) rezet”. Ezt a verset Balassi-strófában írta, és egyetlen helyen, a vers legvégén jelenik meg ekhó. A levélíró versét

Messzebb, míg engeded,
közöld, kikkel véled,
röpüllyön óltalmaddal,

rágalmazó torkot,
kit nyak béburétott,
tiszteld meg egy pisztráanggal.
Echo: istráanggal

Mind Aranyasi Istvántól, mind Kállay Kopasz Páltól egy-egy költemény maradt ránk a levéllel együtt a Batthyány-levéltárban.¹⁰⁸ Ennél jóval korábbi, talán az 1590-es évek első feléből való az a 7 Balassi-versszakból álló költemény, amelynek szintén csak a legvégén áll egyetlen ekhós rím. A cím viszont az akrosztichon és az ekhós rím párosítását követeli meg: *Szeretömnek megh tert kemensegeröl kynek neuet nem chak verssfyekben, hanem az vegebeis ECHO kepen helhesztetem*. Az akrosztichon a BATIANI nevet adja ki, az utolsó rímre („rakatha”) ez a válasz: „ECHO Kata”.¹⁰⁹

De mit szóljunk Matkó István ekhós verséhez, amely a XVII. század második fele talán legalpárabb hangú hitvitájába szövődött bele? A jezsuita Sámbar

107 SZIGETI Csaba, *az magyar verseknek Anyja (Egy levélről a Batthyány-udvarból 1630 körül)*, Előadás az *Irodalom, művészet, barokk reprezentáció Esterházy Pál udvarában* című konferencián, Kőszegen, 2013. május 24-én (megjelenés előtt a konferenciakötetben), vö. Uő, *Ginsii facta est*, Bp., Kortárs, 2014, megjelenés előtt.

108 A versek és a levél közlése: RMKT XVII/3, 61–62, 572–573

109 Uo., 15.

Mátyással folytatott le több csörtét. 1668-ban megjelent könyvének címe *X, ut Tök Könyvnek el-tépése Avagy Banyasz Csakany* (adatolt, hogy még Arany János is olvasta volt, mint a XIX. század első fele „póriai irányának” legszebb előképe). Matkó István megsokszorozta az ekhós rímeket a versben, mert ezek nemcsak strófavégeken állnak elő. És élt a *kígyózó rím* eszközével is: a sorvégi rím a következő sor elején megismétlődik.

Sambár oda van már mondgyad Echo ámbár,
Ámbár? nem számod-e? Nem had pirüllyon bár:
Bár? hát mit érdemel! Korpás csalán is kár:
Kár? kár; mert előtte a' jó gyöngy-is mind sár.

Páter ő tudod-é? Bizony mondom ater;
Ater? hogy fekete? Echo mondom bár ter;
Ter? Nem-is csak kétszer hanem sok ezerszer,
Mert disznó módgyára mindent öszve kever.¹¹⁰ [...]

Mondhatnánk persze azt is, hogy a szerelmi tematikához kötődve az ekhós rímű versek egyszerűen popularizálódtak, s ezzel párhuzamosan kiléptek a szerelmi tematikából. Csakhogy közvetlenül Balassi halála után az Echo mint megkötés túlságosan gyorsan jelent meg a legkülönbözőbb poétikai közegekben és tartományokban. Nem, ebben a jelenségkörben én azt látom, ismétlem, hogy egy *contrainte*-nek *önmagában* semmiféle költészet- vagy irodalomszociológiai elkötelezettsége nincsen, ismertté válása után bármikor és bárhol feltűnhet. Ez a természetes, mert a megkötések odaadó semlegessége alapozza meg.

(folyt. köv.)

110 *Az 1660-as évek költészete (1661–1671)*, s. a. r. VARGA Imre, Bp., Akadémiai, 1981 (Régi Magyar Költők Tára: XVII. század, 10), 355.